

Ը Զ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ո Գ Ա Ր Ա Ն

۲۴۴.

ՊԱՏԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

የኢትዮጵያ ቤትኩስ ከነት

S. E. S. O. F. - B.

5. ԱՆՑՈՒՅՈՒՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՅԻ ԲԱԴՐԱՏՈՒՆԵՐԻ ԵՒ ԵՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹՈՒՆՆ Ե ՀԵՐԱԿԱ. — 6. ԵՐԳ ՏՈՓԵՐԱՑՆ ՏԵՐԹՈՅ. ԱՆ-
ՏԵՍՈՒՄԾ ԵՎԵՐԵԲԳՈՒԹՈՒՆ ՄԸ. — 7. ՓԱՏՈՍՈՒ ՔԵԶԱԿԱԴՐ ԱՂՐԻՄՆԵՐԵՆ. ԱՔԱՆՉԵԼԻՔ ԶՈՐ ԵՑՈՑՑԾ ՌՈՏՈՒԾ Ե
ՀԵՐԿ ԱՐՅՈՅՆ ԵՐԱԾՄՈՒ

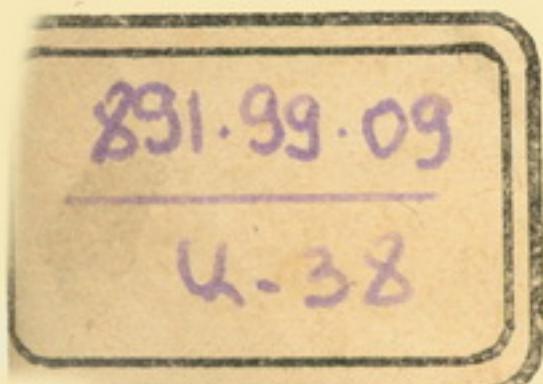
9-178

Հ. ՆԵՐՍԵՍՈ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

Page 10 of 10

卷之三

1924

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԵՏԱԶՈՂՈՏՈՒԹԻՒՆԵՐ

Բ.

Ա Զ Գ Ա Յ Ի Ւ Մ Ա Տ Ա Բ Ա Ն

Ճ Գ .

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Յ Ե Տ Ա Զ Օ Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Բ .

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Ս Պ Ա Ր Ա Ն

1924

31. 99. 19

Ա - 38

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՔՆՆԱՅԻԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԿԻՑ

Հ Ա Տ Ա Բ Բ .

5. ՍԵՐԻԱԾ ԵՊԻՍԿՈՊՈԾ ԲԱԴՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԵՒ ԵՄ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ Ի ՀԵՐԱԿՂ. — 6. ԵՐԳ ՏԻՓԱՆԵՑՆ ՏԻՐԻԹԱՅ. ԱՆ-
ՏԵՍՈՒՅՆ ԵՎ, ԵՐԵՐԴԻՈՒԹԻՒՆ ՄՐ. — 7. ՓԱՏՈՏՈԾ ԲԻՒԶԱՆԴԻ
ԱՐԻՏԻՐՆԵՐԵՆ. ՍՔԱՆՉԵԼԻՔ ԶՈՐ ԵՑՈՅՑ ԱՍՏՈՒՅՆ Ի
ՀԵՐԻ ՄՐՅՈՑՆ ԵՐԱՍՄՈՒՄ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԵՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽՈՒԹ. ՈՒԽՏԵՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ո Ւ Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1924

10129-21.

Ե.

ՍԵՐԻԱՆ ԵՊԻԿԱԳՈՅ ԲԱԳԲԱՏՈՒԵՑ
ԵԿ ԻԿՐ ՊԵՏՈՒԹՅԻՒՆ Ի ՀԵՐԵՎԱ

Ե.

Ա Ե ԲԻ ԱՍ Ե ՊԻ ՍԿՈՊՈՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ
Ե Կ Ի Կ Ր Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ե Հ Ե Ր Ա Կ Վ

Նախնեաց մատենագրութեան ճշգրիտ
իմացման համար անհրաժեշտ է ունենալ ըն-
տիր ձեռագիրներու վրայ յեցած բնագիրներ,
որոնք ներշնչեն մեզի վստահութիւն սկզբնա-
գրին անաղարտ պահպանուած ըլլալու մասին:
Միակ ձեռագրէ հրատարակուած մատենագրու-
թիւն մը չի կրնար ներշնչել մեզի այս վստա-
հութիւնը. իսկ եթէ այս ձեռագիրն ալ ներ-
կայացնէ աղաւաղուած, աղճատուած օրինակ
մը, ոչ մեծ հնութենէ մեզի հասած, այնուհետեւ
կը լլայ այն՝ բանասէրներու համար քար գայ-
թակղութեան, որուն շուրջը կը խտանան այնչափ
կարծիքներ, որչափ գլուխ որ անոր վրայ յոգնի:

Դժբախտաբար մեր հին պատմական մա-
տենագրութեան ամենէն կարեւոր մնացորդները՝
Փաւստոս Բիւղանդ, Կորիւն, Ղ. Փարպեցի, Աե-
րիոս հասած են մեզի այսպէս միակ եւ այն ոչ
մեծ հնութեամբ ձեռագիրներով: Իրաւունք ունի
բանասիրութիւնը ոչ միայն անոնց ամբողջու-
թեան, այլ եւ պահուած մասերու հարազատու-

թեան վրայ կասկածելու. եւ անորոշութեան ճանապարհին վրայ ելք մը գտնելու համար իրարմէ տարաձայն կարծիքներու դուռ բանալ:

Այս բախտին արժանացած է նաեւ Սերիս: Իր պատմութեան ոչ այնչափ բուն մարմինը ենթարկուած է բանասէրներու քննութեան, որչափ նախերգանքը, զոր ուրիշներ Անանուն կամ Կեղծ-Սերէս կ'անուանեն: Այս կարգի գրութեանց թուին վրայ թող աւելնայ առաջիկայ գրութիւնս ալ, զոր կը ներկայացընենք աւելի ուսումնասիրութեան փորձ, քանինքնին ուսումնասիրութիւն:

1.

Սերիսի Պատմութեան ձեռագիրները: — Սերիսի Պատմութիւնը մինչեւ 1842 կը համարուէր կորսուած: Այս թուին երեւան հանեց զայն Էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագիրներու մէջ Յովհաննէս Ա. Շահիսթունեան, որ իւր “Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ Հինգ գաւառացն Արարատայ, կարեւոր աշխատութեան մէջ նաեւ երկար կոչումներ յառաջ բերաւ: Չեռագիրս ապա ձեռք առած է M. Brosset, որ Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848 (1re livraison, St. Pétersbourg 1849), էջ 49—55 տուած է նաեւ ամփոփ տեղեկութիւն մը Պատմութեան բովանդակութեան վրայ:

Չեռագիրս երկու տարի ետքը (1850ին) տեսած է նաև Միհրդատեան (տես վարը). [թէեւ ք. Պատկանեան 1878 Սեպտեմբերին հակառակ “բազում ջանիւ ի ինդիր ելլելուն” չէ կրցած վեր հանել Չեռագիրը (Յառաջաբան Սեպիոսի) սոյն Մատենադարանիս մէջ։ Պատճառը ինչ ալ եղած ըլլայ, այն ստոյգ է, որ Չեռագիրս չէ մասծ Յ. Կարինեանցի Մայր ցուցակին մէջ (տպ. Տփղիս 1863):

Բայց Չեռագիրը կը գտնուի այժմ Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ՝ թ. 611 (Նախկին 2463), “չգիտենք որչափ ժամանակից ի վեր”, (ԱՐՏ. 1891, էջ 147): Ի լրումն Չեռագրիս պատմութեան կ'ընենք ենթադրութիւն մը. Չեռագիրս վերջին անգամ կը գտնուէր Էջմիածնի “արժանաւոր գիտնական անձին” մը ձեռքը. որ 1853ին բաղդատելով դայն տպագրին հետ, ինչ ինչ տարբերութիւններ կ'ուղարկէր “Նոյեան Աղաւնին” թերթի խմբագրութեան ի հրատարակութիւն (անդ, 1853, 7 Մարտ, թ. 52), աւելի մանր համեմատութիւններ խօստանալով տալ ուրիշ առթիւ. “զորեւ ի ժամանակի ունիմք տալ ի հրատարակումն յետ բաղդատութեան. : Կ'երեւայ այս “արժանաւոր գիտնական անձը” Չեռագիրը քովը պահած է ուսումնասիրելու համար եւ այնպէս հեռացուցած Մատենադարանէն (1853—1879):

Էջմիածնի թ. 611 ձեռագրին նկարագրութիւնը տուած է Միարան (Գալուստ Տէր-Մկրտչեան) ԱՐՏ. 1891, էջ 147—155 (=հե-

զինակին՝ Խորենացու պատմութեան ուսումնասիրութիւն, Վաղարշապատ 1896, էջ 37—45), ուսկից¹ կարեւոր կը համարիմ յառաջ բերել հետեւեալ տողերը:

Չեռագիրն “կաշեկազմ է, կոկուած գեղնաւուն թղթի վրայ գրուած, բոլորգիր, ընտիր գրչութիւն” 19×25 հարիւրորդամետր մեծութեամբ: “Այս ստուար ձեռագիրը հաւաքածոյ է պատմութեանց: Քովանդակութիւնն է՝ Ագաթանգեղոսի Պատմութիւն, Դաշանց թուղթ, Մեծին Ներսէսի վարքը, Պատմութիւն Եղիշէի, Պատմութիւն Ղազարայ Փարպեցւոյ, Թուղթ Ղազարայ առ Վահան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Սեբիոսի, Պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյն Մեսրոբայ՝ Կորեան: Այս վերջին երկուոր վերնագիր չունին:”

Կրկին գրչութիւն կայ Չեռագրիս մէջ. Պօղոս երէց Գաւըռոցի օրինակած է Ա. Մասր՝ մինչեւ Եղիշէի վերջը. իսկ Բ. Մասր՝ Ղազար Փարպեցւոյ, Սեբիոսի եւ Կորեան գործերը օրինակած է Գրիգոր երէց, թէպէտ դարձեալ բոլորգիր, բայց աւելի անվարժ եւ տգեղ, երկուքն ալ ի խնդրոյ եւ ի վայելումն Վարդան Վ. Բաղիշեցւոյ, հաւանօրէն Բաղէշ, Ամիրտօլու վանքը: Ա. Մասրի գրչութեան ժամանակն է, ինչպէս

¹ Չեռագրիս մասին հմտութեան՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան՝ Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը. ԱՐՏՏ 1901, էջ 542—549. Ղազարայ Փարպեցւոյ. Պատմ. Հայոց. Տփղիս 1904. էջ Ե—Զ:

բազմաթիւ յիշատակարանները կը յայտնեն Հայոց ՌՃՒԱ (= 1672 թուականը (հմմտ. ԱՐՐՏ., էջ 148—149): Զեղ կը հետաքրքրէ այս տեղ աւելի Բ. Մասը:

Չեռագրի այս երկրորդ մասի գրիչն է Գրիգոր երեց. կ'ըսուի. “Աւարտեցաւ գիրքս Ղազարու Ա. ի Փարպեցւոյ ձեռամբ բազմավէր եւ անարժան գրչի Գրիգոր երեցու, ի հարկէ սրբազան եւ քաջ վարդապետին Վարդան դիտապետին: Գրիգոր երեցու յիշատակարանը թուական չունի. մեր Մատենադարանի թ. 257 (Ղազար Փարպեցւոյ (Թուղթը) որ օրինակուած է այս Չեռագրէն. յիշատակարանիս կը կցէ. “Արդ օրինակեցաք գիրքս այս ի թուին Հայոց ՌԴԱ (= 1642) ի Բաղէշ ի վանս Յովհանու Կարապետին (Տաշեան, Ցուցակ, էջ 657): Եթէ հարազատ է այս յաւելուածը յիշատակարանին, կը հետեւի թէ ձեռագրին Բ. Մասը (Ղազար Փարպեցի եւ Սերիոս) օրինակուած է Ա. Մասէն 30 տարի յառաջ. բայց ինձի կասկածելի կը թուի այս, վասն զի Գրիգոր երեց այլուր (Սերիոսի Պատմութեան վերջը) յայտնապէս կը նշանակէ գրութեան տարին 1672.

“Զյետին ի գրչաց եւ զառաջինս ի մեղաւորաց՝ զանարժան զանարհեստ եւ զանիմաստ զԳրիգոր երեցս արժանի առնել աղաչեմ զձեզ ով սուրբ ընթերցողք միով ողորմիայիւ... ամէն: Արդ գրեցաւ սա ի թուին ՌՃՒԱ (1672) ի Բաղէշ՝ ի վանս Յովհաննու Կարապետին (Միաբան ԱՐՐՏ., էջ 154, սկզբնաւորութիւնն միայն յա-

ուաջ բերած է. ամբողջութեամբ տե՛ս Սերիոսի
Ա. տպ., էջ 240):

Ղ. Փարպեցւոյ եւ Սերիոսի դրացիութիւնը
Չեռագրիս մէջ կը յիշեցնէ մեզի այն հնագոյն
օրինակը զոր ունեցած է աչքի առջեւ Սիմեոն
Ապարանեցի. եւ կը կարծենք թէ ճիշդ այս
հնագոյն օրինակն եղած է այն նախագաղափար
ձեռագիրը, որուն վրայէն օրինակուած է առա-
ջիկայս։ Այս ձեռագիր օրինակի որպիսութեան
մասին հետեւեալ կարեւոր ծանօթութիւնս կը
հաղորդէ Գրիգոր երէց Ղ. Փարպեցւոյ թղթին
վերջը, Սերիոսէն յառաջ, որ թէեւ յատկապէս
Ղաղար Փարպեցւոյ Պատմութեան եւ Թուղթի
մասին ըսուած է, բայց կ'արժէ նաեւ Սերիոսի
համար, քանի որ անիկա նախորդին անբաժին
մասը նկատուած է (տե՛ս այս մասին վարը):

“... Ով սուրբ ընթերցաւղք եւ եղբարք.
գիրքս հին էր եւ աւրինակս։ Յունան վարդա-
պետն կարդացեալ էր զաւրինակն եւ նորոգեալ,
եւ զպակասութիւն թղթոցն՝ որ պակասէ՝ ոչ էր
գտեալ, եւ ես ոչ կարացի գտանել. աղաչեմ
զամենեսեան, եթէ գտցի այս ուրեք՝ գրեսջիք
զպակասումն թղթոյս եւ դիք ի սմայ. նախ
զսկիզբն գրոցս, եւ ապա յերիս տեղիս թուղթ
մի անկեալ կայ։ Եթէ սխալ գտջիք ի սմա՝ թո-
ղութիւն խնդրեցէք ինձ ի Քրիստոսէ յանցանաց
իմոց ։ (ԱՐՏ., էջ 152):

Գրիգոր երիցու 1672ին բաղէշ տեսած
այս հին եւ կաղմալուծուած ձեռագիրը թէ ե՞րբ
եւ ո՞ւր գրուած էր, նոյնպէս թէ ո՞ւր կը գտնուի

այժմ, յայտնի չէ: Բայց այն էր հաւանօրէն այն ձեռագիր օրինակը, զոր ժեղարու առաջին քառորդին ձեռքի տակ ունէր Սիմեոն Ապարանեցի իւր “Ախապասանութիւնը”, գրելու ժամանակ, բայց ըստ երեւոյթին այն եւս քայքայեալ եւ պակասաւոր ձեւի մէջ էր, գրեթէ այն կերպարանաց տակ, ինչպէս Էջմիածնի թ. 611, որուն մէջ՝ Սեբիոս եւ Կորիւն չունին հեղինակի անուան յիշատակութիւն, (ԱՐՏ. 1901, էջ 543): Նաև Սիմեոն Ապարանեցի չէ տեսած Սեբիոսի անունը գրքին ճակատը, որով չէ կրցած իմանալ անոր հեղինակն, զոր համարած է Դ. Փարպեցի (Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1919, էջ 89):

Գրիգոր երիցու ձեռագրէն ծագած Սեբիոսի օրինակ մը ունեցած է Ներսէս Ե. Կաթողիկոս, զոր 1850ին տեսած է Թաղէոս Միհրդատեանց ի Տփղիս “որ օրինակեալն էր ի բնագրէն՝ որ ի Ս. Էջմիածին”:

Միհրդատեանց այս օրինակէն արտագրութիւն մը կը խնդրէ. “Եւ վեհափառութիւնն նորին շնորհեաց մեղ. եւ յետոյ ի գնալն մերում ի Ս. Աթոռն՝ բաղդատեցաք ընդ բնագրին՝ յուրում կայր ի մասին Քրոնիկոնին պակաս յերկուս տեղիս. առաջինն գրեալ էր. “չորս տող պակաս էն. երկրորդին՝ “եօթն տող պակասն, եւ “տարբերութիւնք ինչ ժամանակաց, (Ա. տպ., էջ ԺԴ): Այս օրինակը “զոր արարաք մեղ բնագիր, զոր ընկալեալն էաք ի սրբոյ վեհէն . . . որ էր գրեալ ՌՃՒԾ թուոյն ի Բաղէշ ի վանս Յովհաննու Կարապետին (անդ, էջ ԺԱ):

Այս տեղեկութիւններէն կը տեսնուի ուրեմն թէ Ներսէս Ե. Կալմողիկոսի օրինակը ծագած է ուղղակի Էջմիածնի թ. 611 էն։ Այս օրինակէն արտագրուած է Միհրդատեանցի բնագիր ընտրած օրինակը, զոր բաղդատած է ապա Էջմիածին նախագաղափարին հետ։

Միհրդատեանց ունեցած է երկրորդ օրինակ մ'ալ “Հապճէպով իմն օրինակեալ յէջմիածին” (Հմմտ. մեր թ. 86) օրինակութիւնս կատարած են Էջմիածնի Միաբանները նոյն թ. 611 ձեռագրէն (Հմմտ. Սասիս 1853, թ. 64 Միհրդատեանցի խոստովանութիւնը)։ Այս օրինակի վրայէն արտագրուած է Հաւանօրէն մեր Մատենադարանի թ. 52, Սերովք Պետրոսեանէ 9 Յուլիս 1851 Կ. Պոլիս, որ այսպիսի դիտողութիւն մը կցած է իւր օրինակութեան։

“Օրինակ մեր էր գրեալ ի թուին ՌՃԵԱ (1672), ի Բաղէշ ի վանս Յովհաննու Կարապետի ձեռամբ Գրիգորոյ երիցու. եւ ուշ եղաք Հաւատարիմ եւ զգուշաւոր գրչութեամբ Հետեւող եւ նմանող լինել նմին ըստ ամենայնի եթէ ի կիտագրութիւնս, եւ թէ ի տնատութիւնս. նա եւ ի յայտնի սխալանս իսկ բառից եւ տառից. եւ յետոյ աւարտելոյ դարձեալ բաղդատեցաք ընդ գաղափարին ուղղել զմեր վրիպակս, որպէս զի լիցի ամենայնիւ Համազօր նմին, մինչեւ յանկարծելի խորշէ այլ օրինակ յերեւան ելեալ ուղղագրեսցէ զսա։ … եւ զի ումեմն [Միհրդատեանց] սրբագրեալ էր զսա ի բազում տեղիս բայց առանց եղծանելոյ զբնա-

բանն, մեք զնորա կարծիս դուն ուրեք եղաք ի լուսանցսն. եւ ուրեք ի բնաբանին առաք բոլոր գրով ի փակագծի, (Ցուց. 249—250):

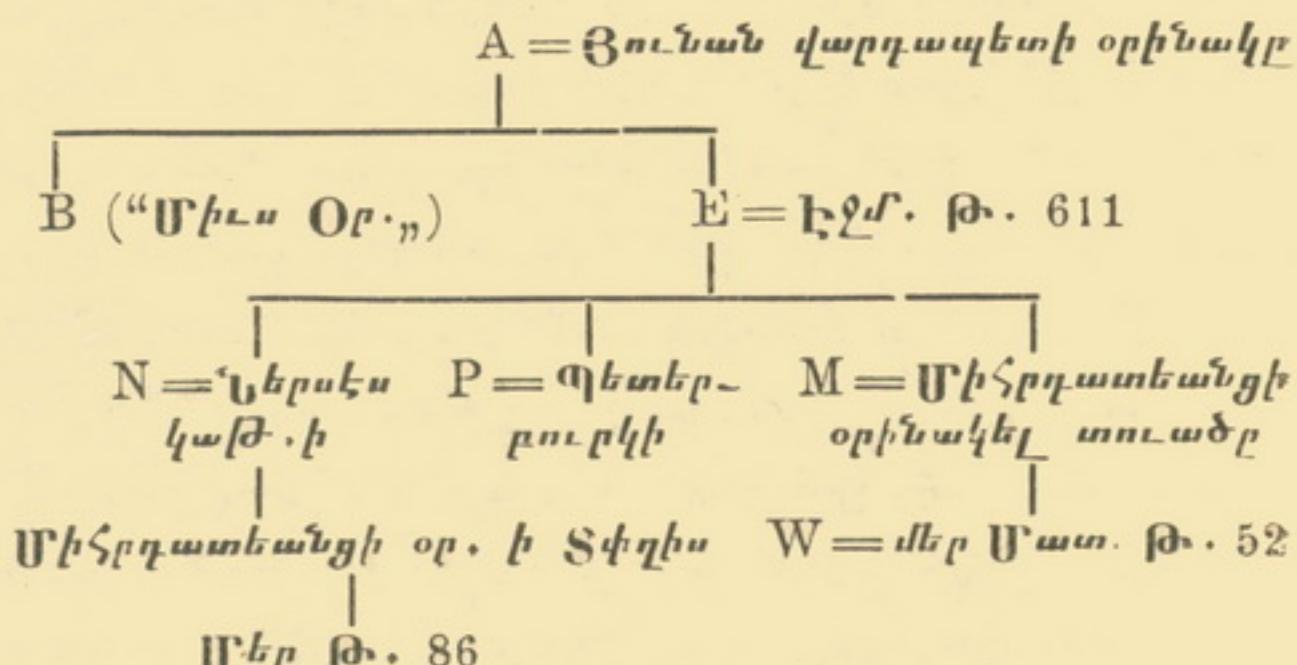
Միհրդատեանց իւր առաջին օրինակութենէն կ'երեւայ թէ հանած է ուրիշ օրինակներ եւս. որոնցմէ մին հիմ եղած է մեր **Մատենագարանին** թ. 86 ձեռագրին, որ բաղդատութիւն մըն է այս անծանօթին եւ թ. 52ին. տարբերութիւնները շատ աննշանակ են:

Միհրդատեանց տեսած է ուրիշ օրինակ մ'ալ, որուն մէջ “չգոյր յիշատակարան, եւ էր թերի. որ էր բոլոր գրով՝ հին թուղթ բամբակեայ. եւ թուի թէ ի վեշտասաներորդ դարու գրեալ իցէ. բայց ամենայն մասամբ մաքուր գրութիւն ի հմուտ գրչէ. կայր եւս ի միջի նորին աղօթք . . . Ա. Յակովլեայ **Մծբնացւոյ** վասն մահ տարաժամի . . . եւ գոյր ի վերջն զայս յիշատակարան. Արդ գրեցաւ . . . թուին Ռժէ (1567) ի սուրբ եւ տիեզերական ուխտս **Մարմաշինու** վանաց. ձեռամբ յոդնամեղ եւ անարդիւն գրչի տէր Յուսիկ կոչեցելոյ . . . , (էջ Փ): Այս օրինակը կը հասնէր մինչեւ Ա. տպագրութեան 215րդ էջը (= Բ. տպ., էջ 137. վերջին տող): **Միհրդատեանց** որ զայս “միւս օրինակ” կ'անուանէ, էջ 200 դիտել կու տայ որ “ի միւսում օրինակին անկեալ էր թուղթ մի ի տեղւոջէս յայսմանէ”: Ձեռագրիս թէ ուր պատահած է **Միհրդատեանց**, ակնարկութիւն չըներ. մեզի շատ կասկածելի կը թուի անոր գոյութիւնը, մասնաւորապէս գրչութեան հնու-

թիւնը, այնու որ ըստ ամենայնի կը համընթանայթ. 611ին եւ անկասկած է անոր ասկէ ծագումը եւ այն ոչ կանուխ քան 1650 թուականը, յամենայն դէպս Յովեան վարդապետի նորոգելէն ետքը: Պատկանեան, որ 1878 Սեպտեմբերին փնտուած էր Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ Միհրդատեանցի յիշած այս կրկին օրինակները, “ոչ գտաք, կը գրէ, զայն (=Թ. 611) . . . եւ ոչ զայլ հնագոյն օրինակն, զոր յիշատակէ հրատարակիչն” (Էջ Ա):

Պատկանեան իւր հրատարակութեան համար ձեռքի տակ ունեցած է ուրիշ օրինակ մ'ալ, զոր գտած է Պետերբուրգի Գիտութեանց կայսերական Ճեմարանի մէջ: Դժբախտաբար ձեռագրիս որպիսութեան մասին չէ հաղորդած մանր տեղեկութիւն, բայց այն եւս կը թուի թէ ծագած է Էջմիածնի Թ. 611էն ուղղակի կամ անուղղակի ճամբով:

Ամիսովիելով մեր ստացած տեղեկութիւնները Սեբիոսի ձեռագիրներու մասին, կը տեսնուի թէ նախագաղափար օրինակն եղած է

Այսպէս Սեբիոսի բոլոր ծանօթ օրինակ-ները կը յառաջադային Յունան վարդապետի ձեռքը գտնուած հին, քայլայեալ, պակասաւոր ձեռագրէն, զոր անիկա նորոգեալ եւ զպակասութիւն թղթոցն որ պակասէ ոչ էր գտեալ։ Ինչպէս Ղազար Փարպեցւոյ թղթէն եւ աւելի պայծառ Սեբիոսէն կը տեսնուի, Զեռագրէն ոչ միայն թղթեր ինկած կորսուած են, այլ եւ քայլայուած, ցրուած թղթերը անյաջող կերպով քովէ քով բերուած զետեղուած են։ Թէ Ղ. Փարպեցւոյ թղթին եւ թէ Սեբիոսի Պատմութեան տեղափոխուած թերթերը իրենց սկզբնական տեղերը զետեղելու համար շատ կարեւոր էր ունենալ Յունան վարդապետի նորոգած ձեռագիրը եւ կամ անոր գրչութեան մասին տեղեկութիւններ ունենալ. միասին էր թէ երկսիւն. տողերու թիւը եւն։ Կրչութիւնը միջին Մեսրոպեան գրով եղած կը թուի. գատելով սխալ ընթերցումներէն։

Այս հնացած Զեռագրին մէջ ոչ միայն թղթեր ինկած կամ տեղափոխուած են, այլ եւ շատ մը տողեր մաշած անընթեռնլի եղած են, զորոնք Գրիգոր երէց առ ի չգոյէ լաւագոյն օրինակի չէ կրցած լրացնել։ Կը տեսնուի թէ Զեռագիրն 1567ին (կամ ամիւս օրինակին, գրչութեան տարին) աւելի լաւ հանգամանաց մէջ եղած է, քան 1672ին, գոնէ Սեբիոսի էջ 13, 33—14, 1, 4 տող եւ էջ 15, 1—9, 7 տող, անընթեռնլի տեղիք ամիւս օրինակին, գրչութեան տարին գեռ կը կարդացուէին։ “Միւս

օրինակը, ինչ ինչ կէտերու մէջ օգտակար ծառայութիւն կրնար մատուցանել թերեւս Սեբիոսի բնագրին քննութեան համար, եթէ ունենայինք անոր աւելի խնամով բաղդատութիւնը, քան որ կատարած է Միհրդատեանց:

Ինձի կ'երեւայ թէ Յունան վարդապետ տեղ տեղ մուծած է նաեւ լուսանցագրութիւններ կամ յաւելուածներ. իր գրչէն կը համարիմ օրինակի համար էջ 16, 20—27 տողերը եւ Խորենացիէն եւ “Ասողիկէն”, յառաջ բերուած հատուածները էջ 10—11, զորոնք քաղած է առ ձեռն աղբիւրներէ կարծեցեալ պակասն (ի մասին Պարթեւ եւ Հայ Արշակունեաց) լրացընելու:

Ասկէ ծագած միւս բոլոր օրինակութիւնները անբաւական են Սեբիոսի բնագիրը վերականգնելու համար: Բայց իրաց այս վիճակի մէջ մինչեւ հնագոյն օրինակի գիւտը աւագ նշանակութիւն կը ստանան Էջմիածնի թ. 611 եւ “Միւս օրինակը”: Առ այժմ հարկ է մանր բաղդատութեան առնուլ թ. 611, որուն անդրագոյն քննութիւնը կրնայ բաղձալի լուսաւորութիւնտալ Սեբիոսի բնագրին շուրջը: Տարաբաղդաբար Միաբան, որ այնպէս մանրամասնութեամբ ուսումնասիրած է Չեռագիրս, Ճիշդ Սեբիոսի Պատմութեան քով դիմած է համառօտութեան: Այս նկատմամբ հարկ է բաւականանալ առ այժմ Brossetի տուած տեղեկութիւններով: Ըստ Բրոսէի Սեբիոսի Պատմութիւնը կը գրաւէ Չեռագրին մէջ 123 էջ (սկսելով թղ. 487ա,

Հմմա. ԱՐԹ. 1901, էջ 542). Բրոսէ երկու տեղ
միայն կը յիշատակէ թերոյթ ձեռագրին մէջ,
էջ 10 (= տպ. 13, 12 կամ 15) ուր 4 էջ դա-
տարկ մը կայ, հոն ուր կը սպասուէր 228—
268 շրջանի հայ, սասանեան եւ հռովմէական
իշխողներու ժամանակագրական արքայացանկը,
եւ դարձեալ էջ 16/17 (= տպ. էջ 21) իրը
7—8 էջ դատարկ մը, որուն բովանդակութիւնն
անծանօթ կը մնայ մեզի, եթէ իրօք թերոյթ
մ'ունի ձեռագիրը, որուն վրայ կրնայ կասկա-
ծուիլ: Զարմանալի է որ այս պակասներու մա-
սին միւս ձեռագիր եւ տպագիր աղբիւրներն
ակնարկութիւն չունին:

2.

Տպագրութիւններ: — Սեբիոսի Պատ-
մութեան անդրանիկ հրատարակութիւնը տուաւ
թագէոս Միհրդատեանց՝ «Պատմութիւն Սեբէոս
եպիսկոպոսի ի Հերակլն, Ա. Պոլիս 1851, 8⁰,
էջ 111ի եւ իրը 1587ին գրուած պակասաւոր-
օրինակին հետ, զոր անուանած է «միւս օրի-
նակ»: Անհմուտ հրատարակիչը ոչ միայն չէ
յաջողած վերականգնել բնագիրը, մաքրելով

Հրատարակութեանս բնագիրը ընտրուած է
այն ձեռագիրը, զոր հրատարակիչը հանած էր
1850ին Տփղիս Ներսէս Ե. Կաթողիկոսի օրի-
նակէն: Զայն բաղդատած է ապա Էջմիածնի
Թ. 611ի եւ իրը 1587ին գրուած պակասաւոր-
օրինակին հետ, զոր անուանած է «միւս օրի-
նակ»: Անհմուտ հրատարակիչը ոչ միայն չէ
յաջողած վերականգնել բնագիրը, մաքրելով

զայն ընդօրինակողներու անիմաստ վրիպակներէն, այլ եւ հոգ տարած չէ հաւատարմութեամբ ներկայացնել ձեռագիրներու տարրեր ընթերցուածները (Հմմտ. Նոյեան Աղաւնի, 1853, թ. 52, “Սիսալ տպագրութիւն Սեբէոս մատենին, ի լոյս ընծայելոյ ի 1851 ամի, անհամաձայն ընդ բնագրին եղելոյ յլթոռն էջմիածին, յորմէ առեալ է զօրինակ տպագրելոյն, որպէս [ասէ] ի յառաջարանին իւրում”): Ըստ քմաց բաժնած է բնագիրը երեք դպրութեանց եւ երրորդ դպրութիւնը Ա. — Լ. գլուխներու, որոնց կցած է նաև գլխակարգութեան բովանդակութիւն. ասոնք անծանօթ են ձեռագրին:

Երկրորդ տպագրութիւնը հոգաց Ք. Պատկանեան՝ “Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն եւ սկիզբն նորագիւտ Պատմութեան Մխիթարայ Անեցւոյ. ի լոյս ած Ք. Պ(ատկանեան), Ս. Պետերբուրգ 1879, 8⁰, էջ Զ+203, կից Մխիթար Անեցւոյ Պատմութիւնը, էջք 72:

Հրատարակութիւնս կատարած է Պատկանեան “յետ մանրակրկիտ բաղդատութեան տպագրելոյն ի Կ. Պոլիս ընդ նորագոյն գրչագիր օրինակի կայսերական Ճեմարանին Գիտութեանց ի Ս. Պետերբուրգ”։ Նաև Պատկանեան չէ անգրադարձած գրչութեան պէսպէս վրիպակներու եւ թղթերու ետեւառաջութեանց, որոնք այնպէս կը խանգարեն Սեբիոսի պատմութեան ուղիղ իմացումը։ Սակայն անհամեմատ ընտիր է այս հրատարակութիւնը բաղդատութեամբ նա-

խորդին, թէեւ շատ տեղ պահպանուած են Միհրդատեանցի սայթաքումները:

Սեբիոսի Պատմութեան այն մասը, որ սովորաբար Անանունի կամ Կեղծ-Սեբէոսի կը վերագրուի, վերակազմել փորձեց Հ. Ա. Մատիկեան իւր “Անանունը կամ Կեղծ-Սեբէոսը” գործին մէջ, Վիեննա 1912, էջ 73—91, ուր համեմատութեան առնուած են նաեւ մեր Մատենադարանի թ. 52 եւ 86:

Թարգմանութեանց մասին տես վարը:

3.

Պատմութեան խորագիրը: — Էջմիածնի թ. 611 ձեռագրին մէջ, ինչպէս զայն տեսնողներն՝ Բրոսէ եւ Միհրան կը հաւասարեն, ոչ վերնագիր եւ ոչ հեղինակի անուն կը կրէ Պատմութիւնը. այսպէս առանց խորագրի եւ անուան տեսած է նաեւ Սիմեոն Ապարանեցի 1585ին եւ Վարդան Բաղիշեցի¹ (Էջմ. թ. 611ի

¹ Վարդան Բաղիշեցի Ամիրտուլու վանքին ձեռագիրներու ցուցակին մէջ կը նշանակէ թիւ “Ժ.Բ. մէկ Մովսէս պատմագիրք՝ Ագաթանգեղ, Մովսէս, Եղիշէ, Ներսէսի պատմութիւն, Ղազարու Փարպեցոյ եւ Խոսրովուն. Հմմտ. “Ա. Յ. են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամիրդոլու՝ համարավ առ ջինջ յիշատակ գրեալ իմովս ձեռամբ Վարդանայ վարդապետինն. Հրտ. Ս. Տէր-Ցակորեան, ԱՐՏ. 1903, էջ 178: Ձեռագիրն առանց տարակուսի Էջմիածնի թ. 611ն է, միայն բովանդակութեան կարգն ետեւ առ աջութեամբ նշանակուած է: Սեբիոս լռուած է. իսկ “Խոսրովուն իմանալու է “Կորեան վարք Մաշտոցին: Եթէ ձիշդ է որ Եղիշէ ՄԱՅ. ՀԵՏԱԶ. .

ստացիչը), թէեւ Միհրդատեանց կը վկայէ թէ Ներսէս Ե. կաթողիկոսէն ստացած օրինակը “ի սկիզբն, կը կրէր խորագիրս “Սեբէոս եպիսկոպոսի ի Հերակլն, . իսկ “միւս օրինակն, ունէր Ճակատը՝ “Պատմագիրք Սեբէոսի ի Հերակլն, (Էջ Ժ—ԺԱ): Մեր մատենադարանի Թ. 52 գիտէ. “Սեբէոսի Հայոց եպիսկոպոսի պատմութիւն ի Հերակլ կայսր, (ԹՂ. 2ա), իսկ այլուր (ԹՂ. 50բ) ի լուսանցս ունի “Սեբէոս ժամանակակից առաջին իսմայէլացւոց”:

Կ'ենթադրեմ թէ Ներսէս կաթողիկոսի ձեռագրին խորագիրը աւելցուած է Յովհ. Շահիսթունեանցէ, որ իւր “Սաորագրութեան, մէջ Էջ 134, 285 եւն) առանց վարանելու վերագրած է Պատմութիւնս “Սեբէոս Բագրատունեաց եպիսկոպոսի, որուն հետ հաւան է նաեւ Բրոսէ (Rapports, Էջ 49): Շահիսթունեանց հաւանօրէն մղուած է այսպիսի նոյնացման մասմբ նկատելով որ պատմագիրն Սեբիոս ժամանակակից կ'իյնայ Դունոյ 645ի ժողովին, որուն մասնակից էր Բագրատունեաց Սեբէոս եպիսկոպոսը, եւ մասմբ յեցած հին պատմագիրներու վրայ, որոնք կը յիշեն զայն այսպէս. “Պատմութիւն Հերակլի, (առանց Հեղինակի անուան), Ուխտ. Բ, Էջ 56. “Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սեբիոսէ (այսպէս Զեռագիրը, տպ. Սեբէոսէ) եպիսկոպոսէ ասացեալ, Ասողիկ, Էջ 7. “Հերակլն ի Սեբիոսէ եպիսկո-

Գոնդաքճեան տեսած է ձեռագիրը (Հմմտ. Էջ 179, ծն. 1), այն ըլլալու է նախաբնագիրը:

պոսէ ասացեալ „, Սամ. Անեցի, էջ 3. “Եւ Սերիոս որ Հերակլին է „, Մխիթար Անեցի, էջ 15. “Եւսերի որ ի Հերակլն „, Մխ. Այրիվանեցի, էջ 37. “Հերակլն ի Սերիոսէ ասացեալ „, Կիր. Գանձակեցի, էջ 3. Եւ վերջապէս “Հերակլ յեւսերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ սակս պատերազմացն Հերակլի եւ Խոսրովու եւ այլ բանք պիտանիք „, Այուբեան՝ ի Պատմ. Հայ Լրագրութեան Ա, էջ 206:

Հայ պատմագիրներու այս հաւաքական վկայութիւնը անկասկած կը վաւերացնէ Շահ-Խաթունեանցի նոյնացումը եւ Միհրդատեանցի ընտրած Խորագիրը, մանաւանդ եթէ “միւս օրինակն „, իւր վերնագրով երաշխաւորած ըլլայ առ այս: Ինձի սակայն դարձեալ կասկածելի կը թուի “միւս օրինակն „, տուած ընթերցուածը, գոնէ հնութեան կնիք չի կրեր հեղինակին “Սերէոս „, յորջորջանքը:

Պատմութեանս հարազատագոյն Խորագիրը կը համարիմ, հիմնուած Ուխտանէսի եւ Ասողիկի վրայ, “Պատմութիւն Հերակլի ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ „:

Հեղինակին անունը — Ասողիկ, Սամուէլ, Մխ. Անեցի եւ Կիրակոս միաբան “Սերիոս”, գիտեն. միայն Մխ. Այրիվանեցի “Եւսերի „, եւ Այուբեան “Եւսերիոս „, կը ճանշնան: Անշուշտ կամ վերջիններս լրացուցած են Սերիոսը Եւսերիոս ձեւով¹, եւ կամ առաջին-

¹ Հ. Յ. Գամթըրձեան եւս, Մասիս 1852, թ. 13
Եւսերիոսէ կ'ածանցէ:

ները կրծատած են Եւսեբիոսը Սեբիոսի, ինչպէս պատահած է նման դէպքերու մէջ Եւստաթէոս — Ստաթէոս, Եւգրաբոս — Գրաբոս եւն անուաններու շուրջը:

Յամենայն դէպս հարազատագոյն ձեւն՝ ծանօթ հնագոյն պատմագիրներու՝ Սեբիոսն է: Թէ ի՞նչպէս շրջուած է անունս Սեբէոսի, ասոր եթէ ոչ բացատրութիւնը բայց ծագումը կուտան հին կանոնագիրք: Սեբէոս անունը ծանօթ է հայ մատենագրութեան մէջ միայն Դունոյ 645ի ժողովին ներկայ գտնուող եպիսկոպոսներու ցուցակէն, ուր Բագրատունեաց եպիսկոպոսին անունը կը յիշատակուի ըստ զանազան ընթերցման ձեռագրաց՝ Սեբէոս, Սեբիոս ձեւերով (Հմմտ. կանոնք Դունայ Ս. Ժողովոյն, Հրտ. Միհիթար Վրդ. եւ Ս. Տիգրանեան, Վաղարշապատ 1905, էջ 27): Հրատարակիչները՝ հիմնուած ձեռագիրներու մեծածայնութեան վրայ՝ բնագրին համար նախընտրած են Սեբէոս ձեւը, որ իրենց ընտանի էր նաեւ այլուստ: Բայց մեզի համար ուշագրաւ է որ ածէտ ձեռագիրները իրենց ձայնակից ունենալով մեր Առաքենագարանի թ. 58 կանոնագիրքը, կու տան Սեբիոս ընթերցուածը:

Եթէ Զամշեան (Բ, էջ 345) նախընտրած է Սեբէոս ձեւը, եւ իւր հեղինակութեամբ վաւերական ճանչցուցած է զայն յաջորդ շրջանին եւ մոլորցուցած է Շահիսաթունեանը եւ Միհրդատեանցը, բայց այս հեղինակութիւնը չի կրնար այլ եւս ճոխութիւն վայելել, երբ հնագոյն

պատմագիրները ականակիտ աղբիւրէ կազդուրուած՝ միաբան Սեբիոս կ'աղաղակեն։ Թէեւ ընտելացած է այժմ մեր ականջներուն Սեբէոս անունը, եւ դժուարաւ պիտի ուզենք հրաժարիլ անկէ, բայց արդարութեան է իւրաքանչիւրին տալ իւրը։ Հարկ է ընդգրկել հարազատագոյնը՝ Սեբիոս¹ (կամ լաւ եւս՝ Եւսեբի Հ. հրաժեշտ տալ Սեբէոսի, որ յառաջացաղաւաղմամբ՝ կանոնագրքի օրինակողի մը աւ հմտութենէն։

Սեբիոսի կենսագրութիւնը։ — Սեբիոս հին պատմագիրներու (Ասողիկ, Սամուէլ, Այուբեան) քով կը ներկայանայ եպիսկոպոս տիտղոսով, առանց թեմի յորջորջման։ Նկատելով որ պատմագիրն Սեբիոս ապրած է Է. դարու երկրորդ եւ երրորդ քառորդին եւ դունոյ 645ի ժողովին ներկայ եպիսկոպոսներու թուին մէջ կը յիշուի «Տէր Սեբիոս բագրատունեաց եպիսկոպոս», չկայ մասնաւոր պատճառ ժխտելու երկու անձնաւորութեանց նոյնութիւնը, ինչպէս արդէն նոյնացուցած է ժամանակին Շահիմաթունեան (էջ 285) եւ ընդունուած է առ հասարակ։

Դժբախտաբար Սեբիոսի կեանքի եւ գործունէութեան մասին յիշեալ տողերէն զատ չունինք ուրիշ մանրամասնութիւններ հին պատմագիրներու քով։ Հարկ է ձեռք առնուլ իւր

¹ Աբդէն Զարպհանելեան՝ Պատմ. Հայկ. հին Դապր. Գ. տպ., էջ 435, Ալելան՝ Հայապատում, Ա, էջ 164 նախընտրած են այս կոչումը։

Պատմագիրքը. բայց հոս ալ շատ չնշին են հաղորդուած տեղեկութիւնները:

Էջ 1 պատմելով ի Սծուրք “յապարանսն Աանատրուկ արքայի՝ հանդէպ դրան արքունական տաճարին,” “յաւերածի արքունական կայենիցն,” հրամանաւ “Պարսից արքային,” կատարուած պեղման մը մասին, որ “զսիւնս տաճարին այնորիկ ինդրեալ էր ի դուռն,,,” կը յաւելու թէ սիւներէն մէկուն վրայ երեւան ելած է Ագաթանգեղեայ փորագրած յունարէն մէկ արձանագրութիւնը, “զոլ իմ զտեալ (տպ. կ'աւելցնէ “ի Միջագետս,,,” զոր չունին Էջմ. Թ. 611 եւ մեր Թ. 52 եւ ջնջելի է) ի նորին դաստակերտսն (տպ. աշակերտացն), կամեցայ ձեզ զըուցակարգել¹. Քանզի այս սիւն (տպ. քանզի այսու) ունէր վերնագիրն այսպէս . . . : Հոս “Պարսից արքայն,” հաւանօրէն խոսրով Ապրուէզն է, որ թագաւորեց 590—628. իսկ “դուռն արքունի,” կամ “Նորին (խոսրովու) դաստակերտն,,,” կ'ակնարկէ Տիզբոնի արքունիքը: Թէ ստուգիւ գտնուած է Սեբիոս Տիզբոնի արքունիքը, այն յայտնի է նաեւ հետագայ վկայութենէն (Էջ 12), ուր խօսելով Մամիկոնեանց վրայ կը գրէ. “Աշ են սոքա որդիք ազգածինն Արամանեկայ, այլ են եկեալ ի Ճենաստանէ . . . որպէս լուայ յառնէն մեծէ որ եկեալ էր հրեշ-

1 Թէ առղերս Աերիոսի մատանց կը վերաբերին, ուստի եւ խօսքն իր անձին շուրջն է՝ կ'ապացուցանէ ոճը. նոյն բանաձեւը կը կրկնէ նաեւ Էջ 24. “Զայս ամենայն կունայ ի ձեռն դրոյս . . . Յեշ Քեղանելու”:

տակութեամբ ի Ճենաց Թագաւորէն առ արքայն Խոսրով, յոր իմ հարցեալ ի որանի արքունի եթէ ազգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ, զորմէ ասեն եթէ ի ձերմէ աշխարհէն գնացեալ են . . . , թէեւ դարձեալ չէ նշանակուած թէ ով է “արքայն Խոսրով”, եւ ուր կը գտնուի այն “Դուռն արքունի”, բայց ամենայն հաւանականութեամբ Խօսքը Պարսից Ապրուէղ Խոսրովու մասին¹ է: Ուստի այս շրջանին (590—628) պատահած ըլլալու է Հեղինակը Խոսրովու արքունիքը ի Տիղբոն, եւ հոն Խօսակցած Ճենաց դեսպանին Հետ: Խոսրովու օրով Բագրատունի տունը մեծ պատիւ կը վայելէր Պարսից արքունիքը՝ երբ Վրկանի Բագրատունի մարզպանը՝ Սմբատ Շնումն († 617) արքայից արքայի Գրան մէջ ելլուրողն էր պատուով (Հմմտ. իմ Աիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, էջ 157—163): Կրնայ մտածուիլ որ առթիւ Սմբատի արշաւանքներու ի Վրկանս եւ ի Տաբարաստան, Ճենաստանէն դեսպանութիւն մ'եկած ըլլայ Տիղբոն: Իսկ Սեբիոս դացած է Տիղբոն կամ իբրեւ զինուոր, կամ իբրեւ ազգական մը Սմբատայ՝ ըլլալով Բագրատունի տնէն կամ երկրէն, եւ կամ թերեւս իբրեւ եկեղեցական՝ առթիւ Սմբատի նշխարներուն փոխագրութեան ի Դարօնք կոգովիտի (617): Այն պարագան որ Սեբիոս այնպէս մանրապատում կը պատմէ Վըր-

1 Հմմտ. եւ Ս. Մալխատսեան, Սեբէոսի Պատմութիւնը եւ Մ. Խորենացի, Թիֆլիս 1899, էջ 98:

կանի Սարդպան Ամբատի քաջութեանց մասին,
թոյլ կու տայ հնժադրելու թէ Պատմիչն հե-
տեւած է մօտէն անոր քայլերուն, իրբեւ ակա-
նատես կամ ականջալուր:

Պատմիչն իւր մասին երրորդ անգամ ակ-
նարկութիւն կ'ընէ էջ 110, ուր պատմելով
Արաբացւոց արշաւանքներն եւ նուաճումները
“յեգիպտոսէ մինչեւ ցլեառն Տաւրոս, եւ ի ծո-
վէն արեւմտից մինչեւ ցՄարս եւ Խուժաստան”՝
640—641 տարիներուն, կը յաւելու թէ այս
մասին տեղեկութիւններ հաւաքած է այն կող-
մերէն բերուած գերիներէն. “Զայս լուաբ յա-
րանց գերելոց ի Խուժաստան Տաճկաստանէ,
որոց ինքեանք իսկ ականատես եղեալ պատմեցին
մեղ զայս բան”՝ հաւանօրէն Հայաստանի մէջ,
ուր եկած էին անոնք թերեւս Արաբացւոց հետ-

Այս միջոցին Սերիոս արդէն Բագրատու-
նեաց¹ եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլալու էր,
վասն զի քիչ ետքը՝ 645 թուին Կերսէս Շինողի-
գումարած Գունայ ժողովին ներկայ էր իրբեւ
“Տէր Սերիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց”²: Աւ-
շադրութեան արժանի է, որ առաջին անգամ այս
դէպքին կը յիշուի Բագրատունեաց եպիսկոպո-
սանիստ թեմը: Հաւանօրէն կողովիտն էր Բա-
գրատունիքը, իսկ եպիսկոպոսանիստ քաղաքն՝
Դարօնք բերդաւանը, ուր էր Բագրատունի տան

¹ V. Langlois, Coll. des hist. arm. I, p. 195, Հա-
մարած է զլերիոս Կեպիսկոպոս Վամփկոնեանցը. իրեն հե-
տեւած է Macler, Pseudo-Sebeos, p. 5, բայց անձնդու-
թեամբ:

գլխաւոր բերդը եւ միեւնոյն ժամանակ հանգատարանը (Սեբ. 68, 116, 117): Երբ սկսան բագրատունիները օր աւուր ամրապնդել իրենց քաղաքական դիրքը, կ'երեւայ թէ ուզեցին նաեւ եկեղեցական տեսակետով Ճոխութիւն մ'ունենալ, եւ հաստատեցին բագրատունեաց եպիսկոպոսական թեմը, Նմանելով յայսմ Մամիկոնեաններու (Հմմտ. Վերշապուհ եպիսկոպոս Մամիկոնենից եւն), որոնց մըցակիցն էին արդէն քաղաքական ասպարիլի վրայ:

Սեբիոս իւր Պատմութիւնը կը հասցնէ մինչեւ 660 թուականը եւ կը կնքէ յոռետես վերջաբանութեամբ ապագայի մասին: Թէեւ իր տեսութիւնները արդարացուց ապագայ ժամանակը, բայց նա հաւանօրէն չապրեցաւ այդ օրերը. Պատմութեան հետ ի մայր խոնարհեցաւ նաեւ իր կեանքի արեւը, որուն Ճշգրիտ թուականը կը մնայ մեզի համար անյայտ:

4.

Պատմութեան բաժանումը: — Սեբիոս Թողուցած է մեզի Պատմագիրք մը միայն, զորանուանած է աղատմութիւն Հերակղիո:

Գիրքը սկզբնագրին մէջ երեք գլխաւոր բաժանմունք ունեցած է. այն է՝

‘Նախերդանք’՝ ‘Նախնեաց պատմութիւն’՝ Ա. Գիրք կամ Դպրութիւն՝ ‘Պատմութիւն թագաւորական, վէպք յԱպրուէզն Խոռոշով’ (էջ 35):

Բ. Գիլք կամ Դպրութիւն՝ “Բարձումն Սասանականին եւ մուտ որդւոցն Իսմայէլի յաշխարհս Հայոց” (Էջ 104):

Գրքերու այս բաժանումը ոչ միայն նիւթն ինքն իրեն կ'արդարացնէ, այլ եւ կ'երաշխաւորէ Սիմ. Ապարանեցի (Ախաղասանութիւն, Էջ 113), որ Սեբիոս, Էջ 104 կ'ենթադրէ Բ. գրքի սկիզբը:

“Արդ ձեռն արկեալ ի յերկրորդ գիրն առ ի պատմել զանցս աղէտին զոր ի շփոթեալ ժամանակիս դաւեալ կայսերն Հրէից ազգին”:

Արդեամքը ալ Աերիոս այս տեղ այնպիսի սկզբնաւորութիւն մ'ունի, որ յայտնապէս նոր բաժանմունքի մուտքն կ'ակնարկէ. “Բարձումն Սասանականին որ կալաւ զիշխանութիւնն ամս Շին. եւ մուտ որդւոցն Իսմայէլի յաշխարհս Հայոց¹: Զարբահամեանն ճառեցից զղաւակէ . . .”

Ակնարկութիւն չկայ, թէ Կախերգանքն եւ այս կրկին Դպրութիւնը կը ճանշնայի՞ն առանձին գլուխներու կամ հատածներու ստորաբաժանումներ։ Էջմիածնի Թ. 611, դատելով մեր Թ. 52էն, բաժնուած է այժմ Ա—Ծ հատածներու, որոնցմէ Ա—Է կը վերաբերին Կախերգանքին, Ը—ԼԹ՝ Ա Դպրութեան եւ Խ—Ծ՝ Բ Դպրութեան։

¹ Ըստ մեր Թ. 52, [թղ. 47ա Զեռադրին (Հատած 10)։ Տողագիրը փոփոխած է գլուխս խոստարանութիւնը նոր յաւելուածներով։

Այս հատածներէն ոմանք ունին խոստաբանութիւն, այսպէս՝

Բ. Ապստամբութիւն Պարթեւաց որ եղեւ ի յայս ժամանակի:

Ը. Մատեան ժամանակեան, պատմութիւն Թագաւորական եւն:

ԻԱ. Ապանումն Մաւրկայ:

Խ. Բարձումն Սասանականին եւն:

ԽԵ. Վասն Հայոց կաթողիկոսին Ներսիսի:

ԽԸ. Թուղթ արքային Իսմայէլի առ Թագաւորն Յունաց Կոստանդին որ ունէր զայս ինչ:

Եթէ այս խոստաբանութիւնները հարազատ են սկզբնագրին, ինչու նմաններ կը պակսին միւս հատածներու, եւ առ հասարակ այս Ա—Ռ հատածներու բաժանումը սկզբնագրին կը վերաբերին:

Նկատելով որ հատածները յաճախ անյարմար տեղեր կատարուած են, կը կասկածինք անոնց հնութեան մասին, բայց յամենայն դէպս անոնք մուտ գտած էին Պատմութեան մէջ Յունան վարդապետի նորոգութեան ժամանակ, Գրիգոր երիցու ընդօրինակութենէն յառաջ: Նախնական բնագիրը ունեցած ըլլալու է գլուխներու բաժանմունք, մէն մի գլուխ առանձին խոստաբանութիւններով ճոխացած. ասոնց մնացորդներն են վերը յիշուածները: Ապա անծանօթ գրիչ մը գուրս ձգած է Պալրութեանց եւ գլուխներու զանազանութիւնը եւ ամբողջն ենթարկած է միատեսակ բաժանման, հետեւելով յընդհանուրն սկզբնագրին գլխակար-

գութեան եւ այսպէս ստացուած են Ա—Ծ հատածները:

Առաջին հրատարակիչն Միհրդատեանց անտեսելով հատածներու այս բաժանումը, զոր կարելի էր դոյզն փոփոխութեամբ պահպանել, Սերիոսի գործին բոլորովին նոր կերպարանք տուած է ըստ քմաց բաժնելով զայն Ա—Գ դպրութեանց, իսկ վերջինս Ա—ԼԸ գլուխներու, մէն մի գլուխ ուրոյն խոստաբանութեամբ ճոխացուցած: Գլուխներու բաժանմունք առ հասարակ կը հետեւին հատածներու բաժանման (ի բաց առեալ Ա—Գ, Զ, ԺԹ, ԻԶ, ԼԲ—ԼԳ գլուխները):

Ամբողջութիւնը: — Բաց ի այս այլակերպութենէն, զոր կրած է բնագիրը, Սերիոսի Պատմութիւնը խանգարուած է նաև իւր ամբողջութեան մէջ՝ թուղթերու ետեւառաջութեամբ եւ անկմամբ:

Վերագոյն ակնարկեցինք, թէ Բրոսէ պակասներ կը նշանակէր Զեռագրին մէջ. այս պակասը զգալի կ'ընէ նաև թ. 52, ուր կը բացակային Ե եւ Զ եւ Թ հատածները: Առաջին երկու հատածները կը պատկանին Ճիշդ այն մասին, ուր ըստ Բրոսէի Զեռագրին մէջ թղթերու անկում տեղի ունեցած է. իսկ Թ հատածն դուրս ինկած է հաւանօրէն թղթերու ետեւառաջութեամբ: Ետեւառաջութիւններ յաճախ տեղի ունեցած ին, որոնց պիտի անդրագառնանք քիչ յետոյ:

Ասկէ զատ Էջմիածնի թ. 611ի նա-

խագաղափար օրինակն շատ հնացած եւ
մաշած եւ երկաթագրով գրուած ըլլալուն՝
օրինակողը ստիպուած է անընթեռնլի տեղիք
կամ դատարկ թողուլ եւ կամ բոլորովին ան-
տեսել։ Այնպէս որ Սեբիոսի մատենին ճշգրիտ
իմացման համար անհրաժեշտ է ունենալ հնա-
գոյն գրչագրի մը վրայ վերակազմուած նոր
բնագիր մը։ Իսկ այդ քանի կատարուած չէ,
հարկ է նկատի ունենալ բանասիրութիւնը որ
իւր դատաստանները Սեբիոսի մատենին մասին
աւելի զգուշութեամբ պէտք է կտրել։

Իբրեւ հաստատութիւն մեր ըսածներուն
համեմատութեան կրնան առնուիլ հայ պատմիչ-
ներու քով պահուած փոխառութիւնները Սե-
բիոսէն։ Այսպես Ասողիկ, էջ 91—98, յառաջ
բերած է բառական օրինակութեամբ Ներսէս
Շինողի օրով Յունաց Կայսեր ուղղուած թղթէն
ընդարձակ հատած մը, ուսկից ակներեւ կը
տեսնուի թէ որչափ փոփոխուած է Սեբիոսի
բնագիրը՝ բառերու եւ նախադասութիւններու
իսկ անկմամբ։ Նոյնպէս Թովմա Արծրունւոյ քով
կան ընդարձակ քաղուածներ Վահուամ Միհրե-
վանդակի թղթակցութիւններէն (Թովմ. Արծր.
էջ 85—98)։ Պէտք է խոստովանիլ նաեւ թէ
ոչ Ասողիկ եւ ոչ Թովմա հաւատարիմ չեն
իրենց յառաջբերութիւններու մէջ, շատ տեղ
փոփոխած են ըստ քմաց Սեբիոսի բնագիրը։

Ետեւառաջութիւններ։ — Սեբիոսի
Պատմութեան մէջ կան այժմ բազմաթիւ բնա-
գրական սխալ ընթերցուածներ, որոնք սակայն

չեն հետաքրքրեր զիս այս ըոպէիս։ Ես պիտի ջանամ այս տեղ մատնանշել թղթերու եւ տողերու տեղափոխութիւններ կամ ետեւառաջութիւններ, որոնք այնպէս կը խանգարեն բնագրի ընթացքը, եւ որոնց չեն անդրադարձած հրատարակիչներն եւ թարգմանիչները։ Առաջին անգամ Ս. Մալխասեան ուշադիր եղած էր թղթերու նման ետեւառաջութեանց, եւ առաջարկած էր ինչ ինչ ուղղութիւններ¹։ Նոյն կարգի ինչ ինչ խանգարումներու անդրադարձած է նաև Յ. Մարկուարտ²։ Բայց Սեբէոսի մատեանը շատ աւելի խանգարուած է քան որ այս քննութիւնները մատնանշած են։ Կցելով անոնց իմ տեսութիւններս, կը ներկայացնեմ այս տեղ առաջարկութեան ձեւով ուղղութիւններու պատկեր մը։ Ինչպէս վերը ակնարկեցի՞ք, միայն ընտիր ձեռագրի հիման վրայ կարելի է վերստուգել անոնց վերջնական ճշդութիւնը։ Պատմութեան ընթացքը առ այժմ այսպէս միայն ուղիղ կրնայ հասկցուիլ։

Էջ 1, 3 “զառասպելս”։ Հոս ընդհատութիւն կայ նախադասութեան։ շարունակութիւնը կը գտնուի էջ 1, 22—2, 3 “նախ զնախնեացն . . . անհանձար զրուցացն (տպ. զաւրացն)։

Էջ 2, 8—15 “Եւ Բելն Տիտանեան — հալածեաց զնա”, ինձի կը թուի թէ յաւելուած է օտար գրչէ։

¹ Առ. Մալխասեան՝ Սեբէոսի պատմութիւնը և Մ. Խորենացի։ Տփղիս 1899, էջ 101—109։

² Թուղթ 19 Ապր. 1923։

Էջ 2, 14—3, 4 “Արդ այս է Հայկն — մարտիկ յոյժ, պէտք է փոխադրել էջ 3, 18 “ոխութիւն մեծ, նախադասութեան իրրեւ շարունակութիւն:

Էջ 2, 8—13 կրկնութիւն է յաջորդ էջին, եւ ոճով տարբեր անոր հոսանքէն:

Էջ 6, 25—7, 6 “Ի Դամասկոսէ ասեն գնացեալ զՄարսեակն — որ խառնին յազգ Արամանեկայ, պէտք է փոխադրել էջ 6, 7 “յԱսորւոց թագաւորացն ծառայութենէ, նախադասութենէն ետքը, այնպէս որ էջ 6, 23—24 “Քանզի զսոյն ճառէ ժամանակագիրն այդպէս որպէս առաջիդ կայ. նախադասութեան յաջորդէ անմիջապէս 7, 7 “Ապստամբութիւնն Պարթեւաց, խոստաբանութիւնը:

Էջ 9, 22 “Ի Միջագետս Ասորւոց, տողին շարունակութիւնն է էջ 12, 1—13 “Զնոյն ձեւ աւրինադրէ (Արշակ Փոքր) զՄամիկոնէիցն տան սպարապետութիւնն (այսպէս կը կարդամ տպագրին՝ սակս ազգաց զնեղութիւնն) — ի Կոնակայ. յայսմ տանէ յառնէ սպարապետ,, (տպ. յայսմանէ այն է սպարապետ):

Էջ 10, 6—12, 1 ուրիշ գրչէ յաւելուած կը թուի, կամ վասն զի ձեռագիրն հոս պակաս մ'ունէր, եւ կամ վասն զի թագաւորաց ժամանակագրութիւնը չէր համաձայներ Մովսէս Խորենացւոյ ժամանակագրութեան հետ:

Էջ 10, 5 կը շարունակուի էջ 13, 12 “եւ եղեւ յետ մահուանն Արտեւանայ, . . . :

Էջ 13, 14 “եւ Պարթեւաց, ամս Ծ, հատուածէն ետքը թղթեր ինկած են, որով Արքայացանկը (Էջ 13—21) պակաս է սկիզբէն։ Արքայացանկիս վրայ պիտի խօսինք առանձին։

Էջ 30, 1 “Ապա եկն ինքն արքայն Անուշ Ըռուան Խոսրով, կը շարունակուի Էջ 34, 7 “որպէս ասացի¹, եւ արար պատերազմ մի մեծ ի Մելիտինէ . . . մինչեւ էջին վերջը, ուր կ'աւարտի այս գլուխը։

Էջ 30, 2—34, 3 “որ զվարոյնկապեալ — ըստ դրաւշից իւրեանց, շարունակութիւնն է 36, 6 (վարէն) “երկրորդին Վատամ, նախադասութեան։

Էջ 32, 1 “զորդի նորա զխոսրով, կը շարունակուի Էջ 34, 4—7 “արդ վասն զի մայր Շապհոյ (իմա՝ Խոսրովու) դուստր Ասպարապետին այնորիկ — արիագոյն։

Էջ 34, 3 “ըստ դրաւշիցն իւրեանց, կը շարունակուի Էջ 36, 6 (վարէն) “եւ զաւրս աշխարհին Հայոց։

Էջ 34, 4—7 “արդ — արիագոյն, պէտք է փոխադրել Էջ 32, 2 (սկիզբը) որուն իբր շարունակութիւն պիտի յաջորդէ “խորհուրդ արարեալ . . . (տես վերը)։

Էջ 34, 7 “որպէս ասացի, — շարունակութիւնն է 30, 2 հատածին (տես վերը)։

¹ Կ'ակնարկէ Էջ 26—27 յիշուած արշաւանքը, ուր “գնաց ի տեղի մի. պէտք է կարդալ “ի Մեղիտինէ”, հմմտ. առ այս Մալխասեան, անդ, Էջ 111։

Էջ 34, 32 “ապա Հոյիմանն” ասոր շարունակութիւնն է Էջ 35 (նոր գլուխ):

Էջ 36, 6 (վարեն) “Եւ երկրորդին Վըստամ” կը շարունակուի Էջ 30, 2—32, 1 “որ (իմա՞ եւ Որմիզդ) զվնդոյն կապեալ եդ — զորդի նորա զիսոսրով” այնուհետեւ կու գայ 34, 4—7 “արդ վասն զի մայր Շապհոյ (իմա խոսրովով) դուստր Ասպարապետին այնորիկ (Հմմտ. Էջ 36, 5) որ էր Նախարար — արիագոյն” ապա կը յաջորդէ՝ 32, 2 “Խորհուրդ արարեալ”:

Էջ 36, 6 (վարեն) “Եւ զզաւրս աշխարհին” շարունակութիւնն է 34, 3ին “ըստ դրաւշեցն իւրեանց”:

Էջ 68, 3 (վարեն) “ապա ապստամբեալ” — այս տեղ սկիզբէն թուղթ ինկած կ’երեւայ, ուր ընդարձակ կը պատմուէր “զդիմելն Հերակղի ի կողմանս հիւսիսոյ առ արքայն Թէտալացւոց, զյուղարկումն անհուն բազմութեանն ազգաց, զասպատակն Յունաց յԱտրպատական, զառ եւ զաւար” (Հմմտ. Էջ 23): Այս արշաւանքի յիշատակութիւնը, զոր կը խոստանար Սեբիոս տալմանրապատում, չկայ այժմ մեր, օրինակին մէջ, թերեւս այս գլխի մնացորդն ըլլայ Էջ 68, 3—69, 4 հատուածը (Հմմտ. J. Marquart, ի թերթին Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 1898, Էջ 191), զոր Մարկուարտ (թուղթ 19 Ապր. 1923) այժմ կը միտի փոփաղբել Էջ 60, 8, ԺԴ գլխոյն վերջը: Մարկուարտ, նոյն տեղ, կ’առաջարկէ նաեւ Էջ 64, 5

(վարէն) — 68, 4 վարէն “Եւ եղեւ յանցանելն — ի գոգովիտ գաւառի, փոխադրել էջ 88, 11, “Շինումն տաճարին Հոիփսիմեայ, հատուածէն յառաջ:

Թղթերու մեծ ետեւառաջութիւն կրած է մասնաւորապէս Ներսէս Շինողի 645ին Կոստանդին կայսեր գրած նամակը, որ զետեղուած է էջ 130—134։ Կ'առաջարկեմ կարդալ սյսպէս.

Էջ 120, 29—123, 24 “ապա դարձեալ Խոսրով — ի գանձս արքունի, Պարսից ժողովի ամբողջ սյս պատմութիւնը միջանկեալ հատուածի մը Նկարագիրն ունի, անյարմար տեղւոյն, եւ ինձի կ'երեւոյ թէ նախնարար առանձին գլուխ մը կը կազմէր եւ զետեղուած էր էջ 88 Մողեստոսի թղթին պատասխանէն ետքը եւ Հոիփսիմեանց տաճարին նորոգութենէն յառաջ, թէեւ Ասողիկ (էջ 93) 1004ին արդէն այսպէս տեսած եւ կարդացած է։ Ուստի էջ 120, 29 “Նա գիտէ, հատուածն իւր շարունակութիւնը կը գտնէ էջ 124, 25 “իսկ արդու Յաջորդ էջերը պէտք է վերակազմել այսպէս¹.

Էջ 127, 20 “Եւ նա զնոյն հաստատեաց զաւանդութիւն, կը շարունակուի էջ 127, 33 — 128, 11 “Եւ դարձեալ երկրորդ անգամ յորժամ — զոր հիմնադրեաց մեղ Ս. Հոգին,²

¹ Կ'երեւայ թէ ձեռագրին այս մասը իւրաքանչիւր էջին վրայ 12—13 տող ունէր, հատածներու շափն է առ հասարակ 13, 26, 36, 48, 60 տող, որոնք միշտ 13էն կ'ածանցին։

Ասոր շարունակութիւնն է էջ 127, 20—32 “երկրորդ անգամ դարձեալ ի Նիկիայն ժողովեցան — զոր հաստատեցին հարքն քո՞:

128, 32—129, 5 “արդ զի թշնամիք — զՃմարտութիւնն հաւատոցն որ ի Նիկիայն աւետարանեցաւ լոյս, : **130, 8—131, 2** “յամի ժդ երեքտասաներորդի (sic) կենարարին — որ ի Նիկիայն աւետարանեցաւ մեզ, : **129, 5—130, 7** “յորս փութով հասանէր Ռստակէս — զՀիմնադրութիւն հաւատոցն, : **128, 11—31** “զայլ ժողովսն ուրեք ուրեք լեալս — որոց պատմումութիւնք յայտնի են, : **131, 3—131, 10** “արդ ի Ներովնէ — վարդապետաց եկեղեցւոյ, : **133, 5—134, 20** “մեք ընկալաք — նղովեալ լիցի, : **131, 10—133, 4** “յաւուրս Մարկիանոսի — ոյք գործէք զանօրէնութիւն, : **134, 20—134, 33** “եւ մեղ տէրունականն, ցվերջ հատուածին:

Էջ **135, 12** “Թագաւորութիւն կողմանց հիւսիսոյ, . ասոր շարունակութիւնն է էջ 112, 25—**113, 18** հատուածը՝ “բայց զահագին աղէտս — եւ որ ի կարգին է, :

Էջ **140, 4** “իշխանաց եւ վաճառականաց, հատածն իւր շարունակութիւնն ունի էջ 146, 30—**147, 10** “զի եւ զշինականսն ապրեցուցանեն — ի սուր սուսերի, . կը շարունակուի դարձեալ էջ 140, 5—**146, 15** “իսկ արքայ Կոստանդին — ի Դուին, :

Էջ **146, 16** “եւ նստաւ ի Դուին, կը շարունակուի էջ **149, 13—150, 2** “եւ էին

աւուրք ցրտաշունչ — զդստերս բաղմաց, Կը
յաջորդէ էջ 146, 16—25 “եւ խորհեր երթալ
հարկանել զվիրս — ոչ գործեցին”։ Ապա՝
էջ 150, 14—151, 2 “եւ թէոդորոս Ռշտու-
նեաց տէրն — Վաղարշապատ քաղաքի”։ Կը
շարունակուի էջ 146, 26—30 “իսկ իշխանքն
Հայոց — զաւուրս ձմերանոյն”։ 147, 11—
149, 12 “յայսմ ամի — մահուամբ”։ Էջ 151—
2 “քաղաքին”, Կը շարունակուի էջ 151, 28—
153, 19 “ի նմին ամի — ընդ ամենեսին”։

Էջ 151, 3—28 “արդ թէպէտ — ի ժա-
մանակի իւրում” հատուածը կը կազմէ Սեբիոսի
Պատմութեան վերջաբանը, որ յայտնապէս սխալ
զետեղուած է, պէտք է փոխադրել 153, 19 էջին
վերջը։

Թերեւս յանդուգն նկատուի Սեբիոսի
Պատմութեան վերակազմութեան այս փորձը.
Թերեւս ինչ ինչ կէտեր ուրիշ աւելի լաւագոյն
դասաւորութեան կարօտին, բայց այն ստոյգ կը
մնայ, որ Սեբիոսի Պատմութեան այժմեան բնա-
գիրը խանգարուած է իւր այլեւայլ մասերու
մէջ, թէ կը ճատմամբ բնագրին, թէ ներմուծում-
ներով եւ թէ թղթերու սխալ դասաւորու-
թեամբ։

5.

Բովանդակութիւնը։ — Սեբիոս իւր
Պատմութիւնը բաժնելով երեք մասերու՝ պատ-
կերացուցած է հոն Հայոց հին, նոր եւ նորա-

գոյն շրջանի պատմութիւնը, յատկապէս ծանրանալով՝ ժամանակեան, շրջանի վրայ, որուն սկիզբն է 590 տարին եւ կը տեւէ կը բաւէ մինչեւ 661:

Նախեր գանքը կը խոստանայ ազանսոյդն նկարագրել ժամանակ, եւ ազնախնիքաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, զսուտն յիշատակել զառասպելս, գծելով նախ զնախնեացն պատմութիւնս ուստի եղեւ սկիզբն ամենայն երկրի շինուածոց լրմանց, (Էջ 1—2):

Ներկայ բնագիրը հաւանօրէն սկիզբը պակաս մ'ունի, ուր կը պատմուէր համառօտիւ ազնախն ամենայն երկրի շինուածոց լրմանց, յիշատակութեամբ ստեղծագործութեան, համաշխարհային ջրհեղեղին, Նոյեան տապանին եւ լեզուաց խառնակութեան: Այժմ պատմական տեսարանը կը բացուի բելի եւ Հայկի պատերազմներով. եւ յաջորդաբար կը ներկայացուի Հայկի սերնդաբանութիւնը՝ մէն մի նահապետի կեանքէն կարեւոր դէպքերու համառօտ յիշատակութեամբ, մինչեւ Աղեքսանդր Մակեդոնացի: Պարթեւաց պետութեան հիմնարկութեամբ նաև Հայաստան ազատութիւն կը դտնէ Պարթեւ գերիշխանութեան տակ: Այստեղ յատկապէս կ'ակնկալուէր Պատմութեան ամէնէն հետաքրքրական մասը՝ այն է Ագաթանգեղեայ արձանագրութեան պատճէնը՝ Պարթեւ եւ Հայ թագաւորաց մասին, որ ինչպէս կ'երեւայ՝ ինկած է այժմ եւ կամ բնագիրն

ԵՆԹԱՐԿՈՒԱԾ է ՀՈՍ ՎԻՓԻԽՈՒԹԵԱՆ (այս կէտին
յաջորդիւ պիտի անդրադառնանք ՃՈԽԱԳՈՅՆՍ):
Պատմութեան ԹԵԼԸ կարճառօտ գծերու մէջ կը
հասնի մինչեւ Պարթեւ պետութեան վերջը.
որմէ յետոյ կը տիրանան իրանի Սասանեանք:
Յաջորդ շրջանը կը բաւականանայ պատմագիրը
ներկայացնել ժամանակագրական արքայացան-
կով մը, ուր իրրեւ հայելոյ մէջ կը պատ-
կերացուին երեք դրացի պետութեանց՝ Հայոց,
Պարսից եւ Հռովմայեցւոց թագաւորները՝ կա-
րեւոր դիպաց հարեւանցիկ յիշատակութեամբ:
428ին Հայաստան կը կորսնցնէ իւր անկախու-
թիւնը եւ կ'ենթարկուի Սասանեանց գերիշխա-
նութեան: Եռանուն արքայացանկը այսուհետեւ
կը դառնայ երկանուն եւ կ'աւարտի 652 թուին
քով, երբ Սասանեան հարստութիւնը յանձին
վերջին Յազկերտի թագաղուրկ կ'ըլլայ եւ եր-
կիրը կը բռնակալէ արարական իշխանութիւնը:
Թէեւ Էջմիածնի թ. 611 ձեռագիրը այս տեղ
դատարկ մը կ'ենթադրէ, բայց այժմ դժուարին
է մեզի գուշակել անոր բովանդակութիւնը:

Բուն պատմական բաժնին սկիզբ պէտք է
նկատել Նախերգանքի երկրորդ մասը, զոր կըր-
նանք անուանել Ա. դպրութեան մուտքը: Հե-
ղինակը աչք մը նետելով Արշակունի տան ան-
կումէն մինչեւ Վարդանանց պատերազմի վերջը,
այս ինքն մինչեւ այն շրջանը, ուր կը նահատա-
կուին Ս. Ղեւոնդեանք, արդէն ծանօթ իրողու-
թիւն կը նկատէ այս դէպքերը, “այն ամենայն
ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ

պատմութիւնն՝ (էջ 23), ակնարկելով Եղիշէի Պատմութիւնը։ Իր ձեռնարկած Պատմութեան ծրագիրն գեղեցիկ կերպով կռւ տայ ինքնին հետեւեալ տողերու մէջ (էջ 23—24)։

“Բայց զայն ամենայն՝ որ 1. ի Պերողի ժամանակն եղեալ չարութիւն (= Վահանի պատերազմները), 2. եւ զառ ի Խոսրովայ (531—579) զապստամբութիւն զՎարդանայ, եւ 3. զզօրացն Պարսիցն զապստամբելն յՈրմըզդիէ (579—590), 4. զմահն Որմզդայի եւ զթագաւորելն Խոսրովայ (590—628). 5. զմահն Մաւրկայ (582—602) եւ զթագաւորելն Փոկասայ (602—610). 6. զառնուլն Եգիպտոսի. 7. զկոտորածն Աղեքսանդրի. 8. զդիմելն Հերակլի (610—641) ի կողմանս Հիւսիսոյ առ արքայն թէտալացւոց. 9. զյուղարկումն անհուն բազմութեանն ազգաց. 10. զսպատակն Յունաց յԱտրպատական, զառ եւ զաւար. եւ զդարձն ընդ Փայտակարան. 11. զեկ զօրացն Պարսից յարեւելից, զդիմի հարկանելնմա. 12. զպատերազմն որ յաշխարհին Աղուանից. 13. զդարձ կայսերն ի Նախճըւան քաղաքն եւ զկոփիւն Արծիշոյ. 14. զգնալն կայսեր անդէն ի սահմանս իւր. 15. զմիւս եւս այլ դիմելն ի վերայ Խոսրովայ. 16. զդործ պատերազմին՝ որ ի Նինուէ. 17. զասպատակն որ ի Տիսրոն քաղաք. 18. զդարձն յԱտրպատական. 19. զմահն Խոսրովայ. 20. զթագաւորելն կաւատայ (627—629). 21. զհաշտութիւն որ ի մէջ թագաւորացն երկոցունց. 22. զթողուլն անդրէն ի բաց զսահ-

մանսն Յունաց. 23. զդարձ աստուածեան խաչին ի քաղաքն սուրբ: 24. Յետ այսորիկ շղարթուցեալ անհուն բարկութիւն եւ 25. զվերջին աղէտս հինին՝ որ ի կողմանս հարաւոյ. եւ թէ 26. որպէս յանկարծօրէն շարժեցան բանակքն իսմայէլի, եւ ի վայրկեան ժամանակի վանելով զզաւրութիւն թագաւորացն երկոցունց՝ կալան յեգիպտոսէ մինչեւ յայս կոյս գետոյն մեծի Եփրատայ եւ ցսահման Հայաստանեայց. եւ յեղերէ ծովուն մեծի արեւմտից մինչեւ ի դուռն թագաւորութեանն Պարսից. զամենայն քաղաքս Միջագետաց Ասորւոց եւ զՏիսբոն եւ զՎեհ Արտաշիր եւ զՄարանդ, զՀամատան մինչեւ ցդանձակ քաղաք եւ ցՀրատն մեծ՝ որ յԱտրպատական գաւառի: Զայս ամենայն կամեցայ ի ձեռն գրոյս այսորիկ կարճառօտ ձեզ վեպասանել:

Այս ծրագրի համաձայն շատ համառօտ գծերով նախ կ'ընծայէ Հայաստանի քաղաքական վիճակը պարսկական տիրապետութեան տակ Վահան Մամիկոնեանի ապստամբութենէն մինչեւ Խոսրով Ապրուէզի գահ բարձրանալը (590): Վահանի եւ անոր եղբօր՝ Վարդ պատրիկի սակաւամեայ կիսանկախ տիրապետութեան վերջը՝ եկան “մարզպանք պարսիկք” Անոնց հարստահարութիւնք պատճառ տուին 571ի Դունոյ ապստամբութեան, որուն յաջորդեցին երկարամեայ պատերազմունք Բիւզանդոնի եւ Տիղբոնի մէջ, հայկական հողի վրայ մինչեւ 590, երբ Խոսրով Ապրուէզի եւ Մօրկայ մէջ հաշտու-

Թիւն կնքուելով ժամանակ մը խաղաղեցաւ երկիրը։ Այս մասը, որ բաւական մանրապատում ներկայացուած է, ամէնէն հետաքրքրական հատածն է Սեբիոսի պատմութեան՝ ըլլալով միակ աղբիւրը Զ. դարու Հայ եւ Արեւելքի պատմութեան համար։ Ընդարձակօրէն պատկերացուած է հոն նաեւ Վահրամ Միհրեւանդակի ապստամբութիւնը։

Այս տեղ կ'աւարտի Մուտքը եւ պատմագիրն կը բանայ “ժամանակեան մատեանին, էջերը՝ նկարագրելու մանրապատում Խոսրով Ապրուէզի գահ բարձրանալու, Մօրկան սպանման եւ այս առթիւ Յունաց եւ Պարսից մէջ վերսկսած երկարամեայ պատերազմներու դէպքերը։ Այս շրջանին դուրս կը կարկառի Հերակլ կայսեր դէմքը, իրեւ պատմական դարուն հոյակապ հերոսը, թէեւ պատմութիւնը կը շարունակուի դեռ՝ Հերակլի մահուընէն ետքը իրը 20 տարի ընդգրկելով իւր ծոցը։

Պատմական թատերաբեմին վրայ գլխաւոր գործող անձնաւորութիւններ կը հանդիսանան Խոսրով Ապրուէզ, Մօրիկ, Հերակլ եւ Կոստանդին կայսերք, որոնք մերժ անձամբ կռուի ասպարէզ իջած՝ բախտին կը հրամայեն, եւ մերժ իրենց զօրավարներու ձեռքով արեւելքի ճակատագիրը կ'որոշեն։ Պատերազմի դաշտին մէջ սակայն երկու կողմերն ալ յոգնած ուժասպառ՝ աւարն թող կու տան երրորդ թշնամոյն, որ առոյգ ուժերով կռուի ասպարէզի վրայ կ'երեւայ յանկարծօրէն։ Արաբական արշաւանքնե-

ըուն զոհ կ'երթան ամբողջ Պարսկաստանն եւ ընդարձակ մասեր Բիւզանդական հողերէն:

Բայց նաեւ հայ նախարարներու մասնակցութիւնը այս կոիւներուն նկատի առնուած է ընդարձակ գծերով՝ թէեւ գրեթէ միշտ Յունաց եւ Պարսից յարաբերութեան մէջ, ինչ որ քնական էր՝ քանի որ զօրաշարժն գլխաւորապէս այս երկրին մէջ տեղի կ'ունենար. մասամբ նոյնիսկ այս երկրի համար:

Այս տեղ Կը տեսնենք Հայաստանի ներքին դէպքերը, այնպիսի անտէրունջ ու տագնապական ժամանակին մէջ Հայկազուն քաջաց շահատակութիւնները, մէկ մէկու ետեւէ արիւնալից պատերազմներն ու անոնց դառն հետեւանքները, միանգամայն ազգին ու երկրին օգտակար եղող շատ բարի խորհուրդներուն չյաջողիլը՝ գլխաւորաբար ամէն մէկ կողմակցութեան միայն իր շահը փնտռելուն եւ մէկալներուն հետ չմիաբանելուն համար: Հայք կամ Հայոց մէկ մասը Բիւզանդեան կայսերաց հետ կապակցութիւն ունեցած ատեն՝ գունդագունդ զօրքով անոնց մեծամեծ ծառայութիւններ կ'ընեն Հայաստանի մէջ, Պարսից դէմ, Ափրիկէի կողմերն ու մասնաւորապէս Թրակիայի մէջ Բուլգարաց եւ ուրիշ վայրենի ազգաց դէմ, որոնք նոյն ատենները Բիւզանդեան կայսրութեան մեծ նեղութիւն կը հասցնէին: Մաւրիկ կայսր հայ ազգը բոլորովին տկարացնելու համար՝ միայն իրեն շահաւոր գաղափար մը կը շինէ. կ'ուզէ կամաց կամաց Հայերը բովանդակ Թրակիա փո-

Խաղրել, որ հոն վայրենի ազգերու հետ կռուելով՝ սպառին, ինչպէս որ ըստ մասին ալ եղաւ, ուր Մամիկոնեան քաջ Մուշեղն ալ շատ հայազգի նախարարներով իր գերեզմանը գտաւ։ Մաւրիկ նոյն խորհուրդը կու տայ նաեւ Պարսից խոսրով թագաւորին, որպէս զի ան ալ իր բաժնին հայերն արեւելեան կողմերը խարէ, բայց հոս իրերն ուրիշ կերպ դարձան։ Քանի մը միջանկեալ պատահարներէն ետեւ՝ Սմբատ Բագրատունի՝ հայ գնդերով Ապրուէզ Խոսրովի գահուն ամէնէն ամուր նեցուկը կ'ըլլայ. արեւելեան կողմերը պատերազմ պատերազմի վրայ կը մղէ. բոլոր Պարսից պետութեան մէջ արդիւնաւոր եւ անուանի կը հռչակուի ու մինչեւ թագաւորին երրորդ ըլլալու պատիւն կ'ընդունի։ Այս երեւելի գործողութիւնները նաեւ դիւցազնական Սմբատին հայրենեաց օդտին կը դառնան. Հայաստան պատիւ ու հանգիստ կը գտնէ¹, թէպէտ Սեբիոսի պատմութեան գլխաւոր տեղը Սմբատ կը բռնէ. բայց կը պարունակէ նաեւ պատմութիւնը հարիւրաւոր ծանրակշիռ դէպքերու, զորոնք ունեցան Հայք նոյն ատենները Պարսից այլ եւ այլ թագաւորներու հետ, սկըսեալ Խոսրով Ապրուէզէն մինչեւ Յազկերտ վերջին։ Բաց ի Սմբատէն ընդարձակ էջեր կը գրաւեն նաեւ Վարազտիրոց Ասպետ, Թէոդորոս Ռշտունի, Համազասպ Մամիկոնեան եւ ուրիշներ, որոնք ժամանակակից պատմութեան մէջ,

յատկապէս հայկական բեմին վոայ՝ խաղացին նշանակալից դերեր, մինչեւ 662:

Որչափ մանր կը նկարէ Սեբիոս քաղաքական անցքերու պատկերը, այնչափ թռուցիկ կ'անցնի եկեղեցական դէպքերու վրայէն, յաճախ լոռութեան իսկ տալով։ Զ. դարու հայ կաթողիկոսաց անուանք լոռուած են բոլորովին. հարեւանցիօրէն միայն կը յիշուին Մովսէս Եղիվարդեցի, Յովհ. Բագաւանեցի եւ Արրահամ եւ Կոմիտաս կաթողիկոսները, որոնց ժամանակն այնքան հարուստ է Հայոց եկեղեցական պատմութեան ծանրակշիռ դէպքերով. այսպէս Յովհ. Գարեղինեցւոյ մահն օտարութեան մէջ, Մովսէս Եղիվարդեցւոյ, Յովհ. Բագաւանեցւոյ ընտրութեանց պարագաները, փոփոխակի յարաբերութիւնք, Վըթանէս Քերդողի տեղապահութիւնը, Արրահամ կաթողիկոսի ընտրութեան պարագաները. այս միջոցին կ'իյնայ Վըաց բաժանումն Կիւրիոն կաթողիկոսի օրով. Հայոց եկեղեցւոյ աղերսն դրացի եկեղեցիներու հետ, կէտեր, որոնց մասին, ինչպէս գիտենք այլուստ, հրատապ խնդիրներ յուղուած են ժամանակին։ Մինչդեռ Սեբիոս Խոր լոռութիւն պահած է այս մասին, ուրիշ տեղեր յատկացուցած է երկար էջեր Կոմիտաս, Եզր եւ Ներսէս կաթողիկոսներու, աւելորդ մանրամասնութիւններով, բայց զանցառութեամբ կարեւոր դէպքերու։ Զոր օրինակ ամբողջութեամբ յառաջ բերած է Երուսաղէմի Մոդեստոս Երիցու եւ Կոմիտաս կաթողիկոսի թղթակցութիւնները. Նոյնպէս Հայոց առ Կոստանդին կայսր ուղղած

շատ ընդարձակ թուղթը, բայց անյիշատակ թուղթած է Դունոյ 645ի ժողովն, որուն ինքն ալմասնակցած էր։ Անըմբռնելի է մեզի յայսմբագրատունեաց եպիսկոպոսի բռնած ուղին։

6.

Պատմութիւն ի Հերակղ — կամ պատմութիւն Հերակղի անուանակոչութիւնը, զոր ընտրած է Սերիոս իւր աշխատութեան իրրեւ խորագիր, պատմութեան այս բովանդակութեամբ իւր արդար մեկնութիւնը չի գտներ։ Մինչդեռ Հերակղի գործունէութիւնն պատմութեան մէկ փոքր մասն միայն կը գրաւէ, խորագիրն միայն կամ գլխաւորաբար Հերակղի վաքուց եւ գործոց պատմութիւնն ակնկալել կուտայ։ Հ. Յ. Գաթըրճեան, որ անդրադարձած է ինքնաբերաբար խորագրի այս անյարմարութեան, հետեւեալ լուծումը կ'առաջարկէ (Եւրոպա 1852, թ. 21)։

“Մեզի կ'երեւայ որ այս տարակոյսը հետեւեալ կերպով կրնայ իր մեկնութիւնը գտնել։ Երբ Մօրիկ կայսր սպանուելով Փոկաս անոր գահը յափշտակեց՝ Պարսից Ապրուէզ Խոսրով թագաւորն իր տղայութեան ատեն Մօրիկ կայսրէ շատ օգնութիւն գտած ըլլալով՝ իրը անոր մահուան վրէժը հանելու համար՝ Յունաց տէրութեան երկիրներուն վրայ յարձակեցաւ, քրիստոնէից շատ վնասներ ըրաւ, մինչեւ Կ. Պո-

լիս հասաւ, նոր երուսաղէմ քաղաքին տիրեց
ու Ս. Խաչն առաւ տարաւ։ Այս դէպքերուն
վրայ քրիստոնեայք մեծապէս տրտմած էին ու
յուսահատածի պէս կը կենային։ Մէյ մ'ալ
Հերակլիոս կայսր Աստուծոյ դիմելով՝ Պարսից
դէմ ելաւ, ու զանազան յաղթութիւններով
բոլոր կրակապաշտ մոգակրօնները մերժնց եւ
Ս. Խաչն ալ ետ առաւ։ Նոյն յաջողութիւննե-
րով քրիստոնեայք հոգի առին ու քաջալերե-
ցան, եւ այս անյուսալի դէպքերն Աստուծոյ
մասնաւոր հրաշքը սնպեցին, ուստի եւ շատե-
րուն ձեռքն ալ ինքնայորդոր շարժեցաւ՝ աս
ամէն բան ի գիր աւանդելու։ Սերիոսն ալ կ'ե-
րեւայ թէ բուն աս դէպքէս շարժեալ ըլլայ՝
գրելու իր պատմութիւնը եւ պատմութիւն ի
Հերակլ անուանելու. բայց միանգամ սկսելէն
ետեւ, ինչպէս բնականապէս կը պատահի, յա-
ռաջ ու վերջն ալ շատ յարակից բաներ շարեր
է։ Ասոր վրայ աւելի եւս կը հաստատուինք,
երբոր միտ դնելու ըլլանք որ արդէն նոյն իսկ
Սերիոս իր պատմութեան ընթացքին մէջ Հե-
րակլին ու անոր վերոյիշեալ գործքերուն մաս-
նաւոր ուշադրութիւն մը կը ցուցընէ։

Հ. Գաթըրճեանի տեսութիւնը շատ
հաւանական կ'երեւայ այնու որ այս շրջանին
իրօք դարուն մարդն կը համարուէր Հերակլ եւ
հրապարակի վրայ — նաեւ հայկական մասին
մէջ — գոյութիւն ունէին ^ա Հերակլայ պատմու-
թիւնք, զատ Սերիոսի աշխատութենէն։ Կ. Մառ
հրատարակեց այսպիսի հատուած մը՝ հանելով

Էջմիածնի թ. 340 Հրաշափառ տօնականէն, որ խորագիր կը կրէ. “Յաղագս սրբոյ Խաչին ի Հերակլայ պատմութեանց¹” : Բիւզանդական մատենագրութենէն հմմտ . Գ. Պիսիդեայ գործերը:

Եթէ հայ պատմագիրներու միաբան վկայութիւնը չնախապաշարէր զմեզ — որոնք Սերիոսի երկասիրութեան խորագիրն “Պատմութիւն ի Հերակլ”, կը ճանչնան — աւելի հարազատ խորագիր պիտի համարէի “Պատմութիւն յԱպրուէզն Խոսրով”, ինչպէս բացայայտ կը յորջորջէ իւր երկասիրութիւնը ինքնին հեղինակը՝ “Մատեան ժամանակեան, պատմութիւն թագաւորական, վէպ արիական, վանումն տիեզերական, հէն Սասանական, յԱպրուէզն Խոսրովեան, որ հրդեհեալ բոցացյց զառ ի ներքոյս ամենայն . . . “Եւ արդասացից զՎէպս ի կործանիչն եւ յապականողն Խոսրով յԱստուծոյ անիծեալն” (Էջ 35): Եւ իրօք ալ Սերիոսի Պատմութեան ծիրն կը բոլորի Խոսրով Ապրուէզի շուրջը, որուն ինչպէս գահակալութեան, նոյնպէս պատերազմներու եւ մահուան մանրապատում պատմիչն կը հանդիսանայ (Էջ 35—103): Կրնայ դիւրաւ մտածուիլ, որ անագանագոյն ժամանակի հայ պատմիչներէն բարեփոխուած ըլլայ խորագիրը՝ փոխանակ աշխարհաւէր օտարադէն թագաւորի

¹ Тексты и разыскания по арmeno-грузинской филологии. Книга VII, 2 (С.-Петербургъ 1909), Էջ 52:

անուան՝ բարեպաշտօն Հերակլ կայսեր անունը կարկառուն ընծայել ուղելով։

Արժէքը: — Ղ. Փարպեցւոյ պատմական աշխատութենէն ետքը հայ պատմագրութիւնը ընդհատութիւն կրած էր մինչեւ Սեբիոս, 175 տարուան միջոց մը (484—660) գրեթէ։ Նախորդ շրջանի պատմագիրներն ալ բաւականացած էին տալ մօտաւոր անցեալի եւ ժամանակակից պատմութիւնը։ Հայկական հնախօսութիւնը՝ ազգին ծագման եւ նախաւոր շրջանի վէպը, այնպէս ինչպէս պահպանուած է ցեղին զրոյցներուն մէջ, տակաւին չէր փորձուած գրի աւանդել։ Սեբիոս ձեռնարկելով դրոշմել “Համառօտիւք զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութիւն զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն¹ յիշատակելով”, փորձած է համառօտիւ նկարագրել նաեւ “զանստոյգ ժամանակն եւ զնախնի քաջացն վիպասանութիւնս”, կցելով անոր “զառ ի յապայօն եղեալ” դէպքերն ալ. այսպէս առաջին, միջին եւ վերջին շրջաններն իրարու դօդելով ընծայած է ամբողջական պատկեր մը, որ “Հայոց պատմութեան” առաջին փորձն է։ Իրբեւ այսպիսի չենք կրնար անշուշտ պահանջել — յատկապէս հնագոյն Հայոց պատմութենէն — ամէն կատարելութիւն, եւ ոչ այն ինչ որ ապա յաջողցուցած է Մ. Խորենացի։ Սեբիոս միջամուխ եղած է պատմագրելու առանց մեծ յաւակնութեան՝ “ոչ ի

¹ Իմանականորեն 590—652 շրջանի թագաւորներն Մորիկ, Խոսրով Ապրուեզ, Հերակլ, Կոստանդին, Յազկերտ։

կամայական պիտոյից վարժ խուզակի՝ անստոյդ ժամանակներու մուայլն փարատել, որուն համար չէ զգացած իւր մէջ ոչ կարողութելն եւ ոչ ի ձեռին կարեւոր աղբիւրներ, այլ իրբեւ սիլող, հետաքրքրուող, հետազօտող, ջանացած է գոնէ աղօտ լուսով մերձենալ “անստոյդ ժամանակներու”։ Հետաքրննողի այս բերումը կը տեսնուի իր վրայ, երբ ի Տիզբոն Ճենաց դեսպաններու բերնէն ստուգել կ'ուզէ հայկական աւանդութիւնը Մամիկոնեանց ծագման մասին։ Կամ խոսրովու դաստակերտին մէջ Մծուրքէն բերուած յունարէն արձանագրութեամբը կը հետաքրքրուի (տե՛ս Վերը, § 3)։ Եթէ նա իւր խուզարկութիւնք կատարած է առանց ըլլուստ վարժ խուզակ մը, բայց մենք չենք կրնար իր մէջ “անվարժ խուզակ”, մըն ալ տեսնել։ Սերիոս ինչպէս իւր “ժամանակեան պատմութիւնն” գրած է հետեւելով դէպքերուն, հարցաքննելով ականատեսներն եւ ականջալուր վկաները, նոյնպէս հաւանօրէն “Նախնի քաջաց, վէպն ալ ջանացած է ի վեր հանել որոնելով եւ հետազօտելով ժողովրդական աւանդութիւններն, որշափի ալ անոնք “սուտ առասպելաց” նկարագիրն ունենային։ Այս բազմամեայ շրջանին համար իր ձեռքն պակաս չեն եղած անշուշտ նաեւ գրաւոր աղբիւրներ, ինչպէս է օր. համար Ագաթանգեղեայ յունարէն արձանագրութիւնը։ Թէպէտըստ մեծի մասին անծանօթ կը մնան մեզի իր գործածած աղբիւրները (տե՛ս Վարը) — որոնց թուին մէջ եղած են նաեւ դիւանական վաւերա-

գիրներ — բայց այն ստոյգ է, որ իր շօշափած նիւթերու նկատմամբ ինքն է միակ ականակիտ աղբիւրը, յատկապէս Զ. եւ Է. դարերու համար:

Եթէ Սեբիոս ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խռւզակին, այս ինքն պատմագրելու արուեստին ոչ քաջ հմտութեամբ ձեռնարկած է իր պատմութիւնը, բայց նա բոլորովին անտեղեակ ալ եղած չէ արուեստին: Նա կազմած է իրեն որոշ ծրագիր մը, յօրինուածութեւն մը, որուն համաձայն բարձրացուցած է շէնքը: Նիւթը հաւաքելէ եւ բաժնելէ ետքը՝ պատմելու ձեւ ընտրած է տարեգրական եղանակը, ուր տարիներն զիրար յառաջ կը մղեն: Քաղաքական դէպքերու կը յաջորդեն իրարու ամ ըստ ամէ, բայց ոչ առանց ներքին կապակցութեան դէպքերու: Առաջնորդուած պատմագրութեան կրկին ջահերու լուսով՝ ճիշդ աշխարհագրութեամբ ու հարկաւոր ժամանակագրութեամբ¹ իւր տարեգրութիւնը ընծայած է մեկին եւ լուսաւոր. ժամանակագրութեան հիմ ընտրուած են Պարսից, Յունաց (Հոռվմայեցւոց) եւ Հայոց ինքնակալներու (եւ Նախարարներու) գահակալութեան տարիները. դէպքերու ժամանակը կը ճշգուին նաեւ ամսով եւ օրով: Ի հարկէ այս ճշգութիւնը չի կրնար փնտուուիլ ամենուրեք եւ ոչ ալ այն յագեցուցիչ ժամանակագրութիւնը, զոր գործածեցին հոռվմէական տարեգիրներու մատենագիրները²:

¹ Մասիս 1852, Թ. 13.

² Անդ:

Պատմական դեպքերու անգիտակից եւ հարեւանցիկ նկարագրութեամբ չի բաւականաւար պատմիչը. այլ կը նկրտի միշտ թափանցել վարագոյրէն ներս, երեւան բերելու այն ծածուկ շարժառիթները, ձգտումները, որոնք պատճառ եղած են քաղաքական անցքերու։ Աերիոսի պատմութեան շատ մեծ եւ իրեն սեփական առաւելութիւնն է եւ այն որ անիկա դեսպանական պատմութիւնն մըն է, այս ինքն առանց Հայաստանի ներքին դեպքերուն մտադիր ըլլալու՝ Հայաստանի մերձաւոր դրացի պետութեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնները ճշգիւ ու անընդհատ կը հաղորդէ. Նկարագիր մը, որ անշուշտ Աերիոսի պատմագրական ընդունելութեան մեծ պատիւ կ'ընէ¹: Իւր տեսութեանց եւ դատաստաններուն մէջ փորձառու է պատմագիրն եւ հեռատես, լուրջ եւ անկողմնակալ նկարմամբ քաղաքական անցքերուն, գիտէ ուղիղ դատել՝ ի հարկին պարսաւելով ազգայինն աւ օտարինն աւ, հեռու ազգայնամոլ կամ օտարատեաց ձգտումներէ։ Բայց ուրիշ կերպ են իւր դատաստանները երբ խնդիրը երկու դրացի՝ Հայ եւ յոյն եկեղեցիներու յարաբերութեանց մասին է։

Իրեն աւելի մօտ եղած են Պարսկաստան եւ Հայաստան. ուր տեղի ունեցած քաղաքական անցուդարձերուն աւելի մանրամասնօրէն ծանօթ է. մինչդեռ բիւղանդիոն եւ առ հասարակ

յայնկոյս ծովու կատարուած դէպքերն հազիւթէ հետաքրքրած են զինքը։ Գլխաւորաբար չորս նկատմամբ մեծագին յիշատակներ կը մատակարարէ Սերիոսի պատմութիւնը մեզի, այսինքն է. Ա. աղքային դէպքեր. թ. Հայոց՝ Պարսից տէրութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնն ու նոյն տէրութեան ներքին պատահարները. գ. Հայոց՝ Բիւզանդեան կամ Յունաց կայսրութեան հետ ունեցած կապակցութիւններն ու նոյն տէրութեան մանաւանդ արեւելեան կողմերը գործածները. եւ դ. Մահմետականաց սկզբան, զօրանալուն եւ Հայաստան մըսնելուն լուրերը¹:

Պատմութեան այս բովանդակութիւնը որչափ ալ հոծ է Զ. եւ Է. դարերու պատմական դիպուածներով, որոնց համար ինքը միակ աղբիւր է, սակայն եւ այնպէս չենք կրնար հաստատել, թէ Սերիոս կը գծէ իւր ընդգրկած շրջանին ամբողջական պատկերը։ Մինչդեռ նա տեղիս տեղիս միջամուխ կ'ըլլայ մանրամանը դէպքերու նկարագրութիւնը տալ, որոնց թուին մէջ կան եւ զրոյցներ, միւս կողմանէ զանց կ'առնու կարգ մը կարեւոր իրողութեանց յիշատակութիւնը, որոնք այն շրջանին տեղի ունեցան թէ քաղաքական եւ թէ եկեղեցական ապարէզներու վրայ։ Կան հոս եւ հոն մութ, դըժուարիմաց եւ շփոթ կտորներ. կարգ մը դէպքեր, որոնք քաղաքական կեանքի մէջ ունեցած

¹ Եւրոպա, 1852, Թ. 21:

են ծանր հետեւանքներ, նկատուած են հարեւանցիօրէն՝ կամ սկզբնապատճառն եւ կամ վախճանն լոռելով։ Որչափ ալ ասոնք բաղձալի կէտեր են, եւ պիտի առաւելուին Սեբիոսի աշխատութեան արժէքը, սակայն առանց անոնց ալ այն ունի իւր արժանիքը, ըլլալով արեւելեան պատմութեան համար անսպառ աղբիւր, ուսկից կը բղխեն պատմական անցեալի մասին մանրակրկիտ նկարագրութիւններ, որոնք այլուստ կամ անծանօթ են եւ կամ անստոյգ։ Ինքը կ'ուղղէ, կը հաստատէ եւ կը լրացնէ յոյն եւ ասորի հեղինակներու վկայութիւնները։ Զարմանալի է իր համաձայնութիւնը այն ասորերէն ժամանակագրութեան հետ, զոր հրատարակեց Guidi¹:

Գրութեան ժամանակը։ — 661 թւին, երբ Մաւիաս (Մուաւիէ) ամիրապետն նուածեց իւր միահեծան իշխանութեան տակ Արարիան, Պարսկաստանն եւ Եգիպտոսը, կ'աւարտէ Սեբիոս իւր պատմութիւնը։ Դժբախտաբար գրութեան վերջը կը պակսի այժմ յիշատակարան կամ վերջաբանական մաս, ուր թերեւս ակնարկութիւն մ'ըրած ըլլար թէ որ թուին ձգած է ձեռքէն փետուրը։ Այն պարագան որ էջ 23—24 միահազոյն կու տայ պատմութեան ուրուագիծը, այսինքն թէ որ թուէն

¹ Th. Nöldeke, Die von Guidi herausgegebene syrische Chronik, übersetzt und kommentiert. Wien 1893 (Sitzungsberichte der k. Akademie der Wiss., philos.-hist. Klasse 128).

պիտի սկսի պատմել եւ ուր աւարտել, ենթադրել
կու տայ թէ աշխատութիւնս տարեգրութեան
ձեւով գրուած չէ՝ տարուէ տարի, այլ մէկ ան-
գամէն, որոշ ժամանակի ընթացքին։ Թէ այս
ժամանակը 661էն յառաջ թէ ետքը կ'իյնայ,
դժուարին է վճիռ կայացնել։ Տեղ մը, էջ 34,
թուելով պարսիկ սահմանակալներն, որոնք
պաշտօնավարեցին Հայաստանի մէջ, անոնց ան-
ուանացանկն կը հասցնէ մինչեւ “ցայսօր ժամա-
նակին”, այն է “մինչեւ լցան ամք երեքտասանք
հաշտութեան” (էջ 70), այսինքն՝ 603 տա-
րին։ Այս տեղ սակայն Սեբիոս ակնարկել կ'ու-
զէ աւելի իւր ժամանակակցութիւնը վերջին
սահմանակալին, քան թէ իւր գրութեան ժա-
մանակը. Թէեւ կրնայ մտածուիլ նաեւ թէ պատ-
մագիրն էջ 23—24 տուած բովանդակութիւնը
վերջին խմբագրութեան ատեն աւելցուցած ըլ-
լայ։ Սեբիոսի նախնական ծրագրին համաձայն
պատմութիւնը պիտի ընդգրկէր Խոսրով Ապ-
րուէզի թագաւորութեան (Հմմտ. էջ 35) եւ
անոր յաջորդող իրը քսանամեայ շրջանը, այս-
ինքն թէ ինչպէս սասանեան պետութիւնը յետ
վերջին ճգնաժամային ապրումներու սկսաւ դի-
մել իւր կործանման եւ տեսաւ օրհասը (652)։
Այս թուականը երկիցս կը շեշտուի Սեբիոսի
պատմութեան մէջ (Հմմտ. էջ 21 եւ 137)։
Կը կարծեմ թէ Սեբիոս միանգամ Արաբացւոց
արշաւանքներն յիշատակելէ ետքը՝ կարեւոր
տեսած է շարունակել անոնց պատմութիւնը մին-
չեւ Մաւիաս. ուստի նա գրած ըլլալու է իւր

պատմութիւնը յընթացս 652—661 տարիներու:

Լեզուն: — Քննելով Սիբիռսի մատեանը նաեւ լեզուի տեսակէտով, պիտի բաւականանամ հոս յառաջ բերել հայերէնի հոյակապուսուցի մը՝ Հ. Յ Գաթըրձեանի գնահատութիւնը, որ հետեւեալ տողերու մէջ կ'ամփոփուի.

“Սեբիռս՝ որ մեր գրաբար լեզուին Արամեան գաւառներուն մէջ դեռ կենդանութիւն շնչած ատեն իր պատմութիւնը շարադրած է, քնականապէս պէտք էր որ իր պատմական ծանօթութիւններուն հետ մէկտեղ նաեւ բանասիրական ու լեզուագիտական նկատմամբ կարգ մը նոր նիւթեր մատակարարէր¹:

1. Լեզուն հոն դեռ իր կենդանական հիւթը բոլորովին կորսնցուցած չէ. սկզբնական (original) կերպարանք մը կայ, դասական առաւելութիւն մը կ'երեւայ Յովհ. Ամմիկոնեանի գրութենէն անհամեմատ վեր, նոյն իսկ Փարպեցիէն աւելի ողորկ: — 2. Այսու հանդերձ բուն յատուկ սկզբնականութիւն (originalité) կը պակսի, շատ տեղ հետեւողութեան նշմարանքն յայտնի կը տեսնուի՝ երբեմն Ագաթանգեղոսէն, երբեմն Փ. Բիւզանդէն կամ Եղիշէն ու երբեմն Ս. Գրոց թարգմանութենէն խօսքի հատուածներ իր գրութեանը մէջ հիւսելով, թէպէտ շատ ճարտարութեամբ եւ յատուկ կերպովն ու նշա-

¹ Հմմտ. Եւրոպա, 1852, Թ. 31:

նակութեամբը, որով անհամեմատ կը տարբերի Յովհ. Կաթուղիկոսէն։ 3. Ինք Սեբիոս յատուկ՝ զեխութեան ատեցող՝ հատու բայց լեցուն ոճ մ'ունի, այնպէս որ քանի մը տեղ իր ժամանակին նայելով այնպիսի առաւելութիւնը ժամանակադարձ (anachronisme) մը կը կազմէ։ 4. Բայց հայերէն բանասիրութիւնը այնչափ Սեբիոսի քերականական համաձայնութենէն սորվելու բան չունի, որչափ բառերէն¹։

Իսկ եթէ իր բանասիրական ոճին կամ կարգաբանութեան վրայ ընդհանուր դիտողութիւն մ'ընելու ըլլանք, իր ժամանակի լեզուին ճիշդ պատկերը կը տեսնենք։ Եթէ մէկ կողմանէ չենք գտներ հոս յառաջուան զարդարուն, անկախ, սկզբնական եւ Արարատայ ամենածին դաշտին պէս ծաղկաւէտ ոճը, որ Ե. դարու գլքերու մէջ այնպէս զեղուն եւ յորդաբուխ առատութիւն մ'ունի եւ բանասիրի մը աչուրներուն խիտ առ խիտ զննելու նիւթեր կը մատուցանէ, մէկալ կողմանէ ալ պէտք է խոստովանիլ թէ իրմէ վերջիններէն ոմանց չորեքպատիկ թերութիւններէն ալ աղատ է. որ է կամ բռնազրօսիկ ու չափազանց սեթեւեթ ոճ մը, կամ Սիսալ ու անյարմար գործածութիւններ կամ խորթ, օտար եւ հելլենաբան շարադրութիւն մը, եւ կամ Բոլորովին մերկ, ցամաք եւ հետեւակ բանակարգութիւն։

Սեբիոսի պարզութիւն սիրող ու անպա-

¹ Մասիս 1852, թ. 31:

Ճոյճ գրիչը դիտելով՝ կրնանք ըսել, թէ երբեք
չէ աշխատած իր գիրքն արտաքոյ կարգի ու շին-
ծու զարդերով պճնելու, այլ հետեւած է իր
ժամանակի գրաւոր լեզուի բնական կարգին, եւ
ի՞նչ ոճ, բառ, ըսուածք կամ դարձուած որ գոր-
ծածուած է, բնականապէս բերած է խօսքին ըն-
թացքը¹, :

Թարգմանութիւններ: — Սերիոսի մա-
տեանը “առանձին ու առաջին տպագրութեամբ
հայերէնախօս ուսումնասիրաց հաղորդուած
Հյաղորդուած՝ նոյնը գաղղիական թարգմանու-
թեամբ բոսպորոսի ծովեզերէն եւրոպական բա-
նասիրութեան ընծայ կ'երթայ. (Մասիս, 1852.
թ. 13): Այս թարգմանութիւնը, որուն թարգ-
մանիչը անծանոթ կը մնայ, հրապարակ չելաւ
սակայն²:

Առաջին անգամ եւրոպական աշխարհի-
առջեւ դրուեցաւ Սերիոսի Պատմութիւնը Ք.
Պատկանեանի ուսերէն թարգմանութեամբ.
Исторія императора Иракла, сочиненіе епис-
копа Себеоса, писателя VII вѣка. Переводъ
съ Армянского (съ объяснительными примѣча-
ніеми К. П. Патканова). С.-Петербургъ 1862,
8°, էջք XVI + 216:

Գերմաներէն թարգմանութիւն մը կը յիշէ

¹ Եւրոպա, 1852, թ. 31.

² Այս ըլլալու է նաեւ ի թերթին Journal asiatique
de Constantinople, t. I (Constantinople 1852), էջ 75 ձա-
նուցուած թարգմանութիւնը (հմմտ. Maeler, Pseudo-
Sebèos, p. 6):

Թ. Կէօլդեկէ, զոր կատարած է Dr. Wenzel, որուն ձեռագրէն օգտուած է ինքը իւր Պersische Studienի համար ի Wiener Sitzungsberichte d. k. Akademie der Wiss. phil.-hist. Klasse, Bd. 116 (1888), էջ 394, ծն. 4. բայց հրապարակ ելած չէ մինչեւ օրս: Քաղուածաբար թարգմանութիւն մը տուած է H. Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens. Die ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos. Leipzig (1875), 8°, էջք 44:

Գաղղիերէն թարգմանութեամբ լոյս տեսաւ 1867ին միայն Պատմութեան առաջին մասը (էջ 1—10) յանուն Առւտ-Ագաթանգեղոսի. Le Pseudo-Agathange, histoire ancienne de l'Arménie. Extrait de l'Histoire de Héraclius par Sebeos. Traduction de l'arménien ի գիրս V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. I (Paris 1867), pp. 195—200: Ասկէ արտապուած՝ C. Müller, Fragmenta historicorum Graecorum, V, 2, p. 195—200:

Մանր քաղուածներ հմմտ. E. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne. Paris 1859 (Լ.—ԼԲ. եւ ԼՅ. գլուխներու թարգմանութիւնը): Բրոսէի քաղուածները յիշեցինք:

Սերիոսի Պատմութեան գաղղիերէն ամբողջական թարգմանութիւնը հոգաց Frédéric Macler, որ զանազանելով Ա. եւ Բ. մասեր, տուաւ նախ Սերիոսի պատմական մասը՝ Histoire

de Héraclius par l'évêque Sebêos, traduite de l'arménien et annotée par Fr. Macler. Paris 1904, 8°, pp. XV + 166 (*Թարգմանութեան մասին հմմտ.* F. N. Finck *ի մատենախօսկանը* Göttingische gelehrte Anzeigen, 1907, SS. 207—210): Իսկ Ա. մասին երկրորդ դպրութիւնը (էջ 11—21) *առանձին՝* Pseudo-Sebêos, texte arménien traduit et annoté par Fr. Macler. Paris 1905, 8°, p. 39 (*Նախ Journal Asiatique*, 1905, pp. 121—155):

Քննութիւններ եւ օգնական աղբիւրներ: — Կ'ամփոփեմ այստեղ Սերիոսի անձին, գրութեան եւ Պատմութեան հայող գրուածները: Մաս մը յիշատակուեցաւ արդէն վերագոյն. ուրիշներ պիտի յիշատակուին յընթացս քննութեանս: 1. (Հ. Յ. Գաթլըճեան)՝ Սերէոս եպիսկոպոս պատմագիր. Եւրոպա շաբաթաթերթ (Վիեննա), 1852, թ. 21, 26, 31 (էջ 82—83, 102—103 եւ 123):

2. Հ. Յ. Գ(աթլըճեան)՝ Նորագիւտ հայերէն մատեան մը. Մասիս օրաթերթ (Կ. Պոլիս) 1852, թ. 13:

3. թ. Մ. Միհրդատեան՝ Սերէոսի նորագիւտ մատենին վրայ մինչեւ ցայժմ երեւցած դատաքննութիւններուն վրայօք քանի մը խօսք. Մասիս 1852, թ. 64: Ինքը կ'երեւայ եւ այն բանասէր ոմն, որ գրած է ՚ի վերայ պատմութեանն Սերէոսի, Նոյեան Աղաւնի (Կ. Պոլիս), 1852, թ. 15 (Յաւելուած): Եր-

կուքն ալ անիմաստ ընդդիմախօսութիւններ
գալթը ճեանի յօդուածներուն դէմ:

4. Ք. Պատկանեանի յառաջաբանը ոռւ-
սերէն թարգմանութեան սկիզբը (տե՛ս վերը):

5. Հ. Գ. Զարբանելեան՝ Պատմութիւն
հակական հին դպրութեան. Բ. տակ. (Վենետիկ
1897) էջ 435—441:

6. Հ. Ա. Ալիշան՝ Հայապատում, Վենետիկ
1901, Հար. Ա. 1, էջ 164—166:

7. Հ. Յ. Աճառեան՝ Կորագիւտ բառեր
Սերէսի մէջ. Արարատ, 1911, էջ 230—231:

8. Ernest Gerland, Die persischen Feld-
züge des Kaisers Herakleios (Dissertation),
Leipzig 1894, էջ 46 (Արտատպուած Բյան-
տինչե Զեւսկրիտէն):

9. Angelo Pernice, L'imperatore Eraclio.
Loggio di storia bizantina. Firenze 1905,
8°, էջ 228—327 (Հայոց առ այս Բյ.՝
Զեւսկրիտէն, 1906, էջ 301—307):

10. Ե. Ա. Տէր-Մինասեան՝ Այսպէս կո-
չուած Պարսից ժողովը. Արարատ 1907, էջ
179—195:

7.

Աղբիւրներ: — Սերիս կարդացած է իր
օրով հրապարակի վրայ շրջած մատենագրու-
թիւնը, թէեւ յականէ յանուանէ ակնարկու-
թիւն չըներ իւր աղբիւրներու մասին: Զօրեղ

ազդեցութիւն գործած են իր վրայ յատկապէս
Ա. Գիրքն եւ Փաւստոս Բիւղանդ:

1. Ա. Գիրքը իբրեւ հասարակաց աղ-
բիւր, եկեղեցական կրթութեանց գլխաւոր
հրահանգանոց, Սեբիոսի մռաւոր զարգացման,
նաեւ ոճին վրայ ազդած է լայն գծերով։ Յա-
ճախ կոչումներ կ'ընէ Ա. Գրքէն, կը թեւակոխէ
անոնց մեկնութեան եւ կարգ մը դէպքերու եւ
երեւոյթներու բացատրութիւնը կը ջանայ հիմ-
նել մարդարէութեանց վրայ։ Մասնաւորապէս
Ա. Գրքի պատմական մատեանները (Ծննդոց,
Թագաւորութեանց, Մակաբայեցոց եւն) իսոր
տպաւորութիւն ձգած են իր պատմելու ոճին
վրայ։ Զգտած է տեղ տեղ նաեւ նմանու-
թեանց¹:

2. Բայց իւր ոճին վրայ ամենէն աւելի
ազդեցութիւն թողուցած է Փ. Բիւղանդ։ Հայ
պատմական գրականութեան այս անդրանիկ մա-
տեանը կ'երեւայ թէ Սեբիոս կրած է իւր բար-
ձին տակ։ յաճախ կարգացած է զայն եւ այսպէս
կամաւ թէ ակամայ ենթարկուած է անոր ոճին,
ի բերան ուսած է անկէ ասութիւններ, բառեր.
եւ Բիւղանդարանի պատմական, յորդառատ ոճի
հոսանքէն տարուած է գիտակցաբար կամ ան-

¹ Հմատ. եւ Խալաթեանց՝ Մարաբա Մծուրնացի.
Էջ 40—63, ուր գլխաւորաբար Կախերգանքը քննութեան
առնուած է։ Յամենայնի համամիտ շեմ Խալաթեանցի հա-
մեմատութեանց։ Ա. Գիրքէն առնուած ասութիւններ, բա-
ռեր աւելի մեծաքանակ թուով կարելի է ցոյց տալ բուն
պատմութեան մէջ։

գիտակցաբար։ Փաւստոսի ազդեցութիւնը կը նկատուի իր վրայ ոչ միայն Կախերգանքին մէջ, այլ եւ ամբողջ Պատմութեան ընթացքին։ Գրիգոր Խալաթեանց (անդ, էջ 77—82) մատնանիշը ըրած է Կախերգանքէն տեղիքներ, որոնք կախում ունին՝ երբեմն բառական իսկ՝ Փիւզանդէն։ Այս ազդեցութիւնը Կախերգանքին վրայ աւելի մանրամասնօրէն ուսումնասիրած է Հ. Ա. Մատիկեան (Կեղծ-Սեբէոս, էջ 39—59), որ բաց ի բառական քաղուածքներէ, նաև լեզուական “զուգակցութիւններ”, ոճի մեծ նմանութիւններ վեր հանած է. ասկէ տարուած է մինչեւ անգամ այն կարծիքի, թէ Կախերգանքի “ինչ ինչ հատուածները, որոնք գրքին (իման Կախերգանքին) հազիւ կէսը կը դրաւեն, հատակոտորներ են Ե. դարու մէջ զրուած Հայոց նախնական պատմութեան մը, որուն հեղինակն է ինքնին իսկ Փաւստոս. (անդ, էջ 9): Ես չափազանց կը գտնեմ այս հետեւութիւնը¹: Մատիկեան, որ այնքան խնամով լեզուական խնամութիւն, “զուգակցութիւն. Փընտուած է Կախերգանքի եւ Փաւստոսի մէջ, անփոյթ գտնուած է Փաւստոսի հետ համեմատութեան առնուլ նաև Սեբիոսի Պատմութիւնը, ուր աւելի հարուստ թուով պիտի գտնէր նոյնանման լեզուական զուգակցութիւններ, բառեր, ասութիւններ, նախադասութիւններ իսկ.

¹ Կախերգանքը Բիւզանդի վերագրած են ուրիշ տեսակէտներով նաև Կ. Ադոնց, Յ. Թոփիձեան եւ Հ. Վ. Ալիշան. Հմմա. անդ, էջ 5-8:

ուսկից ի հարկէ կարելի չէ հետեւցնել, թէ
նաեւ Սերիոսի Պատմութիւնը հատակոտոր մըն-
է ։ Ե. դարու մէջ գրուած՝ Հայոց պատմու-
թեան մը։ Այս “զուգակցութիւնները”, ար-
դիւնք են պարզապէս Փաւստոսի Պատմութեան
յաճախ ընթերցման, տպաւորութիւններ են
գործուած՝ անգիտակցաբար՝ Սերիոսի վրայ:
Եթէ Նախերգանքի մէջ ցոյց տրուած “Փաւս-
տոսեան հատակոտորները”, (= Ա դպրութիւն)
ունին բառական համեմատութիւններ Փաւս-
տոսի Գ. — Զ. դպրութեանց հետ, ինչո՞ւ Փաւս-
տոսի Գ. — Զ. դպրութիւնները չունին իրարու-
հետ նման համեմատութեաններ։ Համեմատու-
թեան առնուած ինչ ինչ տեղիք իրենց բառա-
կան նմանութեամբ բանագողութեան կաս-
կած կը յարուցանեն. անոնք ոճի բնական հո-
սանքէն յառաջացած չեն։ Ճոխաբանն Փաւս-
տոս, Ե. դարուն եթէ ձեռնարկէր յօրինել
Հայոց նախական պատմութիւն մը, պիտի
գտնէր բառական առատ նիւթ իւր նպատակին
համար “յերգս առասպելաց վիպասանութեան”,
(Բիւղ., Գ. ժկ), որոնք իւր օրով տակաւին-
կենդանի էին Հայ ժողովրդեան բերանը, այն-
պէս որ պէտք պիտի չզգար Առալէզի կամ Մա-
միկոնեանց եւ կամ Բագրատունեաց մասին
խօսք ըրած ատեն մի եւ նոյն պատկերներու
(motif) դիմելու՝ նոյն բառերով, մի եւ նոյն
նախադասութիւններով, զորոնք գործածած էր
“Ա դպրութեան, մէջ։ Ինչո՞ւ կրկնութիւն բա-
ռերու, նախադասութեանց, երբ յորդաբան հե-

զինակը կարող էր մտքեր արտայալու համար նորանոր բացատրութիւններ ստեղծել։ Հեղինակի մը քով կարելի է ընդունիլ մի եւ նոյն բառի յաճախակի կիրառութիւն, համանման ասութիւններու յաճախակի գործածութիւն, բայց ոչ մի եւ նոյն գաղափարներու արտայայտութեան համար համաթիւ, համանուն բառագանձ, բառացի կրկնութիւն, ուրիշ ասութեամբ՝ բանագոլութիւն նախորդ էջերէն։ Սերիոսի մատեանը միաձոյլ արտադրութիւն է մի եւ նոյն գրչին։ Նախերգանքի եւ Պատմաթեան մէջ կ'իշխեն մի եւ նոյն մտքերը, մի եւ նոյն ոճը։ Մալիսասեանց համեմատութիւններով աւելորդ անգամ ապացուցուցած է նոյնը։ Եւ արդէն բանասէրներու կողմանէ անտեղի կասկած էր Նախերգանքի հեղինակի մասին (այս նկատմամբ տե՛ս վարը)։ Այսու չեմ ուզեր սակայն ժխտել, թէ Սերիոս չէ ունեցած Նախերգանքի համար իւր առջեւ նաեւ գրաւոր աղբիւր, թէ նախնական եւ թէ արշակունի շրջանի, յատկապէս եռանուն եւ երկանուն արքայացանկին համար (տե՛ս վարը)։ Հ. Մատիկեան յիշեալ եղակացութեան յանգած է յատկապէս յափշտակուելով Նախերգանքի սինչ ինչ հատակոտորներու, դասական լեզուի շունչէն, նմանութենէն։ Եւ Հ. Մատիկեան չէ սխալած իւր ճաշակին մէջ, բայց յանգած է սխալ եղարակացութեան։ Դասական գրականութեամբ սնած ճաշակ մը դասական շրջանէն այնչափ հեռու ժամանակ մը գրուած հեղինակի մը

գրչին տակ — ինչպէս է Սեբիոս — պիտի դժուարի անշուշտ հաւատալ, թէ երեւան կարենան գալ դասական տողեր։ Բայց պէտք չէ հիասթափուիլ երեւոյթիս առջեւ։ Ինչպէս Հ. Գաթը ըստ ճշգրիտ նկատած է՝ Սեբիոսի քով “լեզուն գեռ իր կենդանական հիւթը բոլորովին կորսնցուցած չէ. սկզբնական կերպարանք մը կայ. դասական առաւելութիւն մը կ'երեւայ . . . այսու հանդերձ բուն յատուկ սկըզբնականութիւն կը պակսի, շատ տեղ հետեւողութեան նշմարանք յայտնի կը տեսնուի՝ երբեմն Ագաթանգեղոսէն, երբեմն Փ. Բիւզանդէն կամ Եղիշէէն ու երբեմն Ս. Գրոց Խարգմանութենէն խօսքի հատուածներ իր գրութեան մէջ հիւսելով, թէպէտ շատ ճարտարութեամբ եւ յատուկ կերպով ու նշանակութեամբը¹։ Այնպէս որ — ինչպէս իրաւամբ կը շեշտէ Հ. Գաթը ըստ ճշգրիտ այս ծանրակշիռ դատաստանը միայն Նախերգանքի այն “ինչ ինչ հատակոտորներուն” համար չէ արտայայտած. Նաեւ Պատմութեան մէջ կան ցըիւ համանման հատուածներ, ոչ նուազագոյն չափով։ Որովհետեւ այն հատածներու մէջ չկան դասական լեզուին հետ անհայտ բառեր կամ ասութիւններ, ասկէ կարելի չէ նոյն հետայն հետեւցնել, թէ անոնք

¹ Մասիս 1852, թ. 13, հմմտ. վերը, էջ 55-56.

դասական շրջանէ են։ Դասականի հոգին, կենդանութիւնը, թռիչքը կը պակսի անոնց մէջ։ այս պատճառաւ ալ չեն դասական, նման են բայց ոչ նոյն։ Այս է նաեւ Հ. Յ. Տաշեանի վճիռը. “Անանուն (= Նախերգանքը) ներկայ դրից մէջ կամ ներկայ խմբագրութեամբ բուղանդայ հետ որեւէ կապ չի կրնար ունենալ՝ ոչ պարունակութեամբ եւ ոչ մանաւանդ ոճովն ու լեզուով¹”։

Աւելի պայծառ ցուցնելու համար Սեբիոսի կախումը Բիւզանդարանէն, նաեւ Պատմութեան ընթացքին, համեմատութեան կը դնեմ հետեւեալ տեղիքները, զորոնք հաւաքած եմ ափ յափոյ, առանց մանր խուզարկութեան։

Սեբիոս։

Փաւստու։

Բայց ինձ այս կարի է զի ապրեցաւ տիրատեացն այն (Վահրամ) եւ գնաց։ Այր գումարէ ի քաջաց ազգաց արեւելից։

Պատասխանի ետուննմա եւ ասեն. Զտիրատեացն զայն նոքա զերծուցին, քանզի մերով աչօք իսկ տեսսոք, զի կալաւ զնա Առաջն այն Մամիկոնեան, եւ ետ նմա երիվար եւ զէն, եւ առնել ի ձեռաց քոց։ Զայս ասացին,

Վարազդատ . . . մանուկ բանսերթուկ է, զչար ի բատ . . . սկսաւ քսիս մատուցանել (զՄուշեղայ) . . . ոչ այն Առաջն է,

որ . . . ի պատերազմունս Պարսից քանիցս անգամ ձեռնհաս եղեւ սպանանել զՇապուհ . . . եւ ոչ եսսպան. այլ արձակեաց գլժնաւ մին . . . Այլ արժան է մեետ նմա երիվար եւ զէն, եւ ռանել ի ձեռաց քոց . . . արձակեաց։ Զայս ասացին, Այսպիսի բանիւք գաղտնի

¹ Արշակունի դրամներ, Բ. էջ 228։

Սերիոս:

Փաւստոս:

զի կամեցան ի վերայ նորա
չարիս: ... Եւ ոչինչ էած
զմուաւ արքայն՝ եթէ զինչ
իցէ բանն այն. քանզի մա-
նուկ տղայ էր եւ խակ: ...
այլ հաստատեաց զմիտս
իւր ի վերայ բանիցն ստու-
թեան. եւ ասէ. Կոչոցէ
այսր Մուշեղ. եւ կապեսցի
ոտիւք եւ ձեռօք, մինչեւ
ես վասն նորա ծանուցից
կայսեր: Ի նմին ժամու...
արձակու զմի ի սուրհան-
դակացն առ Մուշեղ. փու-
թով եկ՝ ասէ, գործ հա-
սեալ է կարի կարեւորա-
գոյն: Եւ հրաման ետ փուշ-
տիպանացն իւրոց եւ ասէ.
Պատրաստ լեռու+, զի յոր-
ժամ եկեսցէ նա, եւ ես
ձեռամբ նշանակեցից ձեղ,
յանկարծակի զձեռս նորա
յետս կարուք եւ կապե-
ցէք զնա, բայց պատրաստ
լիջիք, զի այր +աջ է նա,
եւ մի՛ կամ թէ ինքն մե-
ռանի, կամ զիս սպանանէ:

Էջ 41:

Եկն ին+ն արքայն Պար-
սից՝ կոչեցեալ Անուշ ը-
ռուան խոսրով, հանդերձ
բազմութամբ սպառազէն զո-
րացն եւ ժղու բազմու+...
եւ ի վաղուեան առաւօ-

հանապազ զթագաւորն
գրգռէին, մինչեւ հաւանե-
ցաւ... սպանանէլ: Ապա
խորհուրդ արարին, թէ որ-
պէս ըմբռնել կարասցեն
զնա... թէ զգայ, ասեն,
մեծ պատերազմ առնէ...
Եւ հրաման ետ Վարազ-
դատ... ընթրիս մեծ գոր-
ծել... եւ հոչել հրա-
մայեաց յընթրիս... եւ
զզօրավարն Մուշեղ...
Պատրաստեաց Վ. արս ըն-
տիրս հզօրս, զօրեղս, զի
հազմ իացցին գործայն, հար-
կանել յանկարծօրէն...
ի վերայ Մուշեղի... վասն
զի այր +աջ էր, Առեղք ի
ջանեն եւ յարուցանեն
զդա: Եւ լե-լզ:

Խաղաց գնաց ին+ն Ներ-
սեհ արքայ... եւ առեալ
զամենայն զօրս իւր... ժղա-
կոյտն բազմութամբ հան-
դերձ, անթիւ վաճառօք
եւ ընիւն բազմութամբ ինօ+ն,

Սերիոս:

առւն . . . բաղլսէին զմիւ
մեանս պատերազմաւ: . . .
խորտակեցան (Պարսիկք)
եւ փախեան . . . բայց նու-
դաւորն մաղաղութ պրծեալ
սակաւուք . . . գոխուտական
ընդ Աղձնիսն անդրէն ի
կայանս իւր երթայր: Եւ
նոքա առին զրանակն ամե-
նայն հանդերձ արքունա-
կան գունչիւն: Եւ կալան
զբարբիւն եւ զբանանին (^o), եւ
թափեցին զմաղիւղերնան,
ամենայն դեսպակն . . .:
Էջ 26—27:

Աղմանեն եւ թիկունս
էրեանց արարին զամուրս
աշխարհին Մարաց՝ զան-
տառս խորածորս: Էջ 147:

Եւ սկսեալ զմնացեալ
զմարդիկն զօրս ժողվւլ եւ
գունդս զունդս իողմէլ:
Էջ 148:

Հրաման ելանէր . . . խըն-
դրել յաշխարհէն Հայոց
շայր եւ Ա արս ընտէրս
սպառազէնս ԲՌ հեծելոց.
Էջ 53, 51:

Փաւստոս:

Եւ ամենայն կանանօքն, եւ
հանդերձ տիկնանց տիկ-
նաւն, եկն եհաս ի սահ-
մանս Հայոց . . . Ապա հա-
սեալ ի տուրջէն ժամուն,
անկանէին (զօրքն Հայոց եւ
Յունաց) ի վերայ թա-
գաւորին Պարսից . . . եւ
առին զկապուտ զաւար թա-
նակին, եւ զկանայս թա-
գաւորին եւ պբարիւն, եւ
զբանանին (^o) ընդ նոսին,
. . . զբանչս . . . նոցա: Բայց
միայն նուդաւորն պրծեալ
մաղաղութ և . . . պրծեալ ե-
լանէր գոխուտական, հազիւ-
ուրեմն կարէր անկանել
հասանել յաշխարհ իւր:
Էջ 55—56:

Փախեան ելին ի քա-
քաղաքէ անտի յառապարն
. . . եւ զանապատն եւ զքա-
րուտ տեղիսն աղմանեն է-
րեանց համար եց ան:
Էջ 17:

Ապա ժողվւոց նա զա-
մենայն քաջս քաջս նախա-
րարացն, գունդս իողմէր քա-
զում յոյժ: Էջ 17:

Եւ որ հասին . . . ի ձեռս
նորա ՓՌ հեծեալ, ընդէր
ընդէր եւ քաջ այր եւ Ա.
Էջ 140—141 (Կորայր՝ Կո-
րիւն, Էջ 180):

Մերինս:

Փաւատոս:

թէ որպէս միամտու ~
թէամբ եւ տիրասիրու ~
թէամբ գործեցեր. 75:

փոխանակ վաստակոցն.
42:

դառնայր յաղթութեամբ
մեծաւ եւ բազում աւա~
րաւ. 67:

անհնարին լիներ իսպարածն.
75.

առաջարարութեամբ
արեւմուտու . . . առաջարարութեամբ
արշաւել ի սահ~
մանս Ռէոյ . . . գաւառի. 66:

Առաջարարութեամբ
ի դաշտն, 93. Երեւան Առաջարարութեամբ
է Գրադիք Քառական.
94. Առաջարարութեամբ ի քեզ . . .
զկապարձս իմ, էջ 4. Առաջարարութեամբ
ի նոսա զկապարձս
իւրեանց. 75:

Նորա ոչ իսրայէն պահմ
առաջարարութեամբ, 150.
“որում” ոչ ոք իսրեւ
պահմ առաջարարութեամբ, 9.
ու իսրեն պահմ նորա առաջարարութեամբ. 69:

Հարիւալ զճակատն, 55.
Հարիւալ եւ ընկենուն Պապայ. 196:
զԱնտիոքոս ի խոնարհ. 8:

զարմացեալ եմ. . . ընդ
ընդ մտերմութիւն միամ~
տութեան . . . ընդ տիրա~
սիրութեանն. 202.

Քոիսանակ ամենայն ազգին
մերոյ վաստակոցն. 280:

Եւ ինքն (դառնայր) մե~
ծաւ անուամբ եւ բազում
աւարաւ. 254:

լիներ անհնարին իսպարածն.
26:

ասպատակ սփուէր ընդ
ամենայն երկիրն սահմա~
նացն Հայոց. 145, 148,
172 (Նորայր՝ Առքիւն,
էջ 184—185):

Եկն Առաջարարութեամբ
նորա. 21:

Ոչ ոք իսրեւ պահմ առաջարարութեամբ
քաջութեան նորա. 199:

Սերիոս:

արքունական իշխանիցն . 1 ,
28—29, 45 :

մեծարե զնա մեծառեւ-
պատուով . 25 :

հասեալ ինչ իցէ դորժ
պատերազմի . 42 :

կալաւ ընդ նմա դորժ պա-
տերազմի . 77, 82, 153 :

Այն ամենայն է յեւն այլոց
դրեցու . 23 :

Բազումք խոցոտեալ նե-
տիւք ի խորհուն դժկոտս .
148 :

հանդերձ ամենայն քաղա-
քօք եւ ընակչօք . 77 : հան-
դերձ կանամքք իւրեանց . . .
հանդերձ միաբանութեամք
. . . հանդերձ միաբանու-
թեամք . . . հանդերձ աշ-
խարհաւն իւրեանց . 152 :

Իբրեւ դջամուն եղեւ ի
սահմանս Ա . գաւառին . 94 :
որք հմուտ էին . . . կուռել
ռազմի նիզակամուն ճակա-
տի . 51 :

ինքեանք այս անդը սոր-
ուրեալ խուսափէին . 54 :

Փաւստոս:

ընակութիւն իւրոց իշխ-
անիցն , 33 . յեպիսկոպոսական
իշխանէն , 97 :

մեծառե մեծարեւիցու — ի
նմանէ . 51, 204, 124 :
պատուէր զԱրշակ մեծա-
ռե . 132 (Կորայր՝ Կորիւն,
Էջ 325) :

հասանել է դորժ պատե-
րազմի . 19 :

պատրաստեալ էին է դորժ
պատերազմի . 200 եւն :

այն ամենայն է յեւն այլոց
դրեցու . 1 :

Ի թաւուտ իսրայէլցն
մամիսեացն . 98 :

հանդերձ զօրօքն 63, 13
եւն (Կորայր՝ Կորիւն 327) :

մինչ արքունական ըա-
նակին լիներ դջամուն , 118 .
դջամուն (տպ . միջանբոխ)
լիներ յերկիրն Հայոց , 154 .
գունդն յառաջամուն եր-
թայր . 145 :

թէ զիարդ հապ ցրուե-
ցան այս անդը . . . եւ
սկսան սորուրել գնալ ի

Սերիոս:

Փաւստոս:

բանակէն Հայոց թագաւորին. 159:

ոմանք ի նոցանէ շուշ-
ափութեամբ հասաւցին
զբանս խորհրդեանն յաւնին
թագաւորին. 54:

զի մի եւ նոցա հասցէ
մեռանել ի կողմանս թրա-
կացւոց, այլ իւու եւ մե-
ռանել է վերայ աշխարհին
իւրեանց. 54:

հրաման ետ իսպէլ զնա
սովիւծ եւ Յեռօծ. 70, 93.
իսպէտու սովիւծ եւ Յեռօծ. 8:

Բայց ինձ այս իսրէ ե,
զի ապրեցաւ տիրատեացն
այն (Աշհրամ). 40:

Է իսպառ-ընտան եւ է շե-
շա-ընտան պահեսջիր. 76, 77:

... զառար եւ զիսպուր
բան-ի նոցա. 94 եւն:

Եւ այն բանին . . . վաղ-
վաղակի յաւնին զօրավարին
Պարսից հասանէին ի բերա-
նոյ շորիկն շուշունին . . . Փի-
սակայ. 51:

Ի վերայ աշխարհին իւու ե-
լ մեռանել ի վերայ ա-
նուանն քաջութեան . . .
213. Է վերայ աշխարհին մե-
ռանել. 256, 257:

Որիւծ եւ Յեռօծ եւ պա-
րանոցաւ իսպէլու:

Այլ իբրեւ մեռաւ (Մա-
նուէլ) . . . ամենայն մարդ
իբրեւ զհօրէ իսրէ առնէին
զնմանէ. 258 (Հմմտ. Կո-
բայր՝ Կորիւն. 374):

Կայր . . . աշխարհ է շե-
շա-ընտան եւ է իսպառ-
ընտան. 20:

առին զկապուտ զաւար
բանակին. 56, 131 եւն:

**Համեմատութեան կը դնեմ նաեւ հե-
տեւեալ բառերը Սերիոսի եւ Փաւստոսի. Լ'ւա-
րամասն 44 (Երկիցս) = 190 (Երկիցս): Խոր-
հուրդ միաբանութեան 95 = 19, 262 եւն.
Ի թիկունս օգնականութեան 66 = 245.
յանկարծօրէն 26, 66, 80 եւն = 247.**

ստեղ. աշխարհաշէն $28 = 28$. Հայակոյտ զօրք $57 =$ նախարարակոյտ 26 (Հայակոյտ, Ագաթ. 39). բանակետղ զօրաց $39, 75 = 120$:

Հ. Մատիկեան Համեմատութեան կ'առնու նաեւ՝

Ըստ լրու համբաւոյ, յոյժ Առ համբաւ ցանկու տռփեալ էր ի վերայ ան- թեան անուանն տռփեալ ձին եւ գեղոյ նորա գեղեց ~ լինէր. 99: կութեանն. օ:

Սերիոսի յատուկ ոճն է լուր համբաւոյ. Հմմտ. “իբրեւ լուան զլուր համբաւոյ նորա”, էջ 65: Լուր համբաւոյն ելեալ տարածանէր ընդ ամենայն երկիր 71:

3. Ազաթանգեղոսի մատեանը թէեւ կ'ակնարկուի անգամ մը իբրեւ “Գիր սրբոյն գրիգորի”, (էջ 121), բայց այն տեղիքը կը վերաբերի Հայոց առ կոստանդ կայսր ուղղած թղթին, գոնէ այժմեան ձեւին մէջ: Սերիոսի ծանօթ եղած է սակայն այն Մատեանը եւ օգտուած է անկէ այնպէս ինչպէս Փաւստոսէն: Աւելորդ կը Համարիմ օրինակներով խօսիլ (Հմմտ. Հատուած մը քիչ վարը):

4. Կ'երեւայ թէ աչքի առջեւ ունեցած է նաեւ Եւսերեւայ Ժամանակագրութիւնը, յատկապէս Նախերգանքին Համար¹:

5. Կարդացած է նոյնպէս Եղիշէի Պատմութիւնը Վարդանանց պատերազմին. թէեւ

¹ Հմմտ. Խալաթեանց, անդ, էջ 63—73. Տաշեան՝ Արշակունի դրամներ, Բ, էջ 284—293:

այս մատեանը բացայաց չի յիշատակեր, բայց
կու տայ Եղիշէի Պատմութեան բովանդակու-
թիւնը¹՝ յաւելլով թէ այն ամենայն ի ձեռն
այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն խոկ պատ-
մութիւնն^ո (Էջ 23): Թէ նաեւ Դ. Փարպեցի
ծանօթ էր իրեն, կարելի չէ հաստատել:

6. Նամականի: Ստեղ կ'օգտուի Սե-
րիոս զինուորական եւ հայրապետական դիւան-
ներէ. տեղ տեղ նաեւ ամբողջութեամբ տրա-
մադրելի եղած են իրեն երկուստեք թղթակ-
ցութիւններ. այսպէս կրցած է յառաջ բերել
Վահրամ Միհրեւանդակի թղթերն առ Մուշեղ
Մամիկոնեան եւ Մուշեղի պատասխանը. Մո-
դեստոսի թուղթն առ Կոմիտաս կաթողիկոս եւ²
վերջնոյս պատասխանը. Ներսէս Շինողի օրով
(646^թ) Հայոց առ Կոստանդ կայսր գրած ըն-
դարձակ թուղթը² եւ այլն:

7. Բաց ի այսպիսի գրաւոր տուեալներէ
քաղած է Սերիոս տեղեկութիւններ անգիր
աւանդութենէն եւ ականատեսներու բերա-
նացի վկայութիւններէն: Այսպէս հնագոյն
շրջանի՝ Հայոց նախնական պատմութիւնը յե-
ցած է ժողովրդական անգիր՝ զրոյցներու, կամ
“սուտ առասպելներու” վրայ. Նոյնպէս անշուշտ
նաեւ իւր միջավայրէն հեռու գործուած դէպ-

¹ Կիւլեսէրեան՝ Եղիշէ, քննական ուսումնասիրու-
թիւն, Վիեննա 1909, Էջ 112—113:

² Հ. Գաթըրձեան, Եւրոպա 1852, Թ. 21, կը կաս-
կածի թղթիս վաւերականութեան վրայ, նկատելով զայն
“անյարմար եւ հակասական խօսքերու ծրար մը”:

քերու պատմութիւնը հաւաքուած է բերա-
նացի տեղեկութիւններէ, քանի որ յայտնի
չէ թէ ունէր ձեռքը գրաւոր աղբիւր այս
մասին։

8.

Նախերգանքի սկզբնաւորութիւնը կա-
րօւ է սրբագրութեան։ — Սեբիոսի Պատ-
մութեան մութ, եւ ըստ իս, շատ խանգարուած
տեղերէն մին է սկզբնաւորութիւնը (էջ 1—2)։
Կ'երեւայ թէ հնագոյն օրինակը հոս ի սկզբան
շատ մաշած էր եւ քայքայուած, որով մուտ
գտած են վրիպական ընթերցուածներ եւ տո-
ղերու ետեւառաջութիւն։ Ինչպէս նկատեցինք
վերը, առ հասարակ Սեբիոսի բնագիրը կարօտ
է մանր բաղդատութեան հնագոյն օրինակի մը
հետ։ Քիչ մը մտադիր ընթերցում բաւական է
մատնանիշ ընելու համար աղաղակող վրիպակ-
ներ¹։ Այս խանգարումը սկզբնագրին առիթ
տուած է բանասէրներու յայտնելու պէսպէս
կարծիքներ Նախերգանքի շուրջը։ Այստեղ հա-
մարձակութիւն պիտի առնում փորձել վերա-
կանգնել սկզբնաւորութիւնը քանի մը յան-
դուգն սրբագրութիւններով։

¹ Մալխասեանց՝ Սեբիոսի Պատմութիւնը, էջ 109—
114 տուած է քանի մը մանր սրբագրութիւններ։ Անոնց
թիւը կարելի է դեռ երկարցնել։ Հմմտ. ինչ ինչ գրու-
թեանս վերջը։

**Սկզբանորութեան վերակազմուած
քնազիրը:**

“Եւ եղեւ ոչ ի կամայական պիտոյից
վարժ խուզակի զանսուոյգն ակարսագրել¹
ժամանակ եւ զնախնի քաջացն ձեռնարկե-
լով դրոշմել վիպասանութիւնս², զոտուն³
յիշատակել զառասպելս⁴. Նախ զնախ-
նեացն պատմութիւնս՝ ուստի եղեւ սկիզբն
ամենայն երկրի շինուածոց⁵ լրմանց, եւ
անտի ի սոյն⁶ պատուաստելով⁷ յաւդել
զզրուցակարգութեան վէպս հսկայազանցն
եւ զառասպելս ունայնս անհանճար զրոհ-

* Բնագիր առնուած է W = մեր Մատենադարանի
թ. 52: W₁ = մեր Մատենադարանի թ. 86: M = Միհր-
դատեանի 1851ի տպագրութիւնը: P = Պատկանեանի Բ
տպագրութիւնը (1879):

1 Զանստարագրել WMP. ջանս (ի լուս. զանս) տա-
րագրել W₁: Այլ եւ այլ սրբագրութիւններ առաջար-
կուած են (Հմմտ. Խալաթեանց՝ անդ. էջ 37 ծն.), Պատ-
կանեան (ռուսերէն լժրգմ. էջ 1) կը կարդայ՝ ջան ստորա-
գրել. Ֆետոտէր՝ Հայկական աշխատսիրութիւնք, անստերիւր
գրել. Մառ՝ զայն ստորագրել. Խալաթեանց՝ զանստորա-
գրեալ:

2 Վիպասանութիւն WM:

3 Զիմն WMP: Հմմտ. վարը՝ “զառասպելս ունայնս”:

4 Իբրեւ շարունակութիւն 1, 3 տողին Հոս կը փո-
խագրեմ 1, 22—2, 3 նախ — զրուցացն:

5 Ըինուածոյ W:

6 Ի սոյնս W:

7 Պատուաստելոյ MP. այսպէս նաեւ W¹ ի լուսանցու:

ցացն¹. Եւ² ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոց³. Եւ ցուցից համատափիք զարդեաց⁴ ժամանակաց զաղետիցս վերաբերութիւն⁵ զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով. անդր⁶ հայելով ի քանի Ազայծանգեղեայ⁷ փիլիսոփայի⁸ Մծուրացւոյ⁹, զոր գոյի¹⁰ դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծուրը¹¹ քաղաքի՝ յապարանսն¹² Սանտրուկ արքայի հանդէալ որան արքունական¹³ տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենիցն: Քանզի զսիւնս տաճարին այնորիկ ինդրեալ ի դուռն՝ արքային Փարսից, եւ քացեալ զաւերածն

¹ Զաւրացն WMP:

² Կը շարունակուի 1, 3:

³ Եղելոյ WMP. Հմմտ. Էջ 35 “Ես ճառեցից զեղելոցն յերկրի”:

⁴ “Զաստեաց”, սրբագրուած “զարդեաց” W:

⁵ Վերաբերութեան MP:

⁶ Անդ WMP. Հմմտ. Էջ 151. “անդր հայելով եկարդս ուսումնասիրացն”:

⁷ Ի մատեանն (մատեանս W) մարաքայ (մարաքքայ M) WMP:

⁸ Փիլիսօֆայի W:

⁹ ԱՌՃՈՒՐՆԱԳԵՒՈՅ WMP:

¹⁰ Եգիս WMP:

¹¹ Ի մծրին WMP:

¹² Ցապարանս W:

¹³ Արքունի W:

վասն սեանցն՝ սևի¹ դիպան արձանագրին՝ դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս եւ զաւուրս հին² թագաւորացն³ Հայոց եւ Պարթեւաց յունարէն դպրութեամք. զոր իւր գտեալ⁴ ի նորին դաստակերտուն⁵ կամեցայ ծեզ զրուցակարգել. քանզի այս սիհու⁶ ունէր վելնազիրն⁷ այսպէս. ԵՍ ԱԳԱԹԱՆԴԵՂՈՍ⁸ ԳՐԻՉ ԳՐԵՑԻ ի ՎԵՐԱՑ ԱՐՁԱՆԻՍ ԱՅՍՈՐԻԿ ԻՄՈՎ ԶԵՒԱՄԲՈ ԶԱՄՍ ԱՌԵՋԻՆ ԹԵԳԱԻՈՒՐԱՑ ՀԱՅՈՑ, ՀՐԱՄԱՆԱԻ ՔԵՋԻՆ ՏՐԴԱՏԱՑ ԱՌԵԱԼ ի ԴԻՀԱՆԷ ԱՐՔՈՒՆԻ. զոր փոքր մի եւ⁹ ապա յիւրում տեղւոջն տեսցես զպատճէն:

Բայց ես նախ առաջին զվեպս յահեղն արքայ եւ յարի այրն սկսայց ասել

¹ Ըստ դիպան WMP ըստ դիպաւ արձանագրիս W¹: Իմա՞ անդ դիպան = հոն հանդիպեցան. Հմմտ. Սեբ. Եջ 50. “ոչ դիպան նման”. Եջ 98. “նա դիպաւ”:

² Հինգ WMP հաւանօրէն հետեւելով վերը Եջ 76. առզ 5 ակնարկուած “Հինգ թագաւորացն”:

³ Թագաւորաց W:

⁴ Գրեալ ի միջագետս MP: Զունի W, ինչպէս նաեւ Եջմ. Թիւ 611. Հմմտ. Կոյեան Աղաւնի. Թ. 52:

⁵ Աշակերտացն WMP:

⁶ Այսու WMP:

⁷ Վերագիրն W¹:

⁸ Ագագանգեղոս, սրբագրուած՝ Ագատանգեղոս W:

⁹ Եւս W¹:

. . .¹, զոր ի մեծ երկանցն աշտարակին յղութիւն ծնանելով² ցրէր ընդ մեծ անապատ զանթիւ սկայս³ անլուրս ի ձայնից. անդ սոհոր ի վերայ առն ընկերի առնոյր բեղակ⁴ Տիտանեան, որ զառաջինն թագաւորեաց ի վերայ երկրի . . . :,,

Այս սրբագրութիւններս արդարացնելու համար հետեւեալ դիտողութիւններն միայն պիտի ընեմ.

1. Վըիպակներու մեծ մասը վերջին ընդօրինակողի գրչէն է. ընդօրինակողը ունենալով աշաց առջեւ հին, մաշած, շատ տեղ անընթեռնլի բնագիր մը, ստիպուած է գուշակութեանց դիմել. այսպէս ըրած է նաեւ այլուր:

2. Բայց մաս մը հին կ'երեւայ. այսպիսիներու թուին մէջ է սի մատեանս Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ. . . այսպէս կարդացած է արդէն հին օրինակին մէջ Սիմեոն Ապարանեցի (Վիպասանութիւն, էջ 17).

1. Հոս բնագրէն քանի մը բառ ինկած կ'երեւայ:

2. Հմիմո. Ագաթանգեղոս՝ էջ 317-319. «Եւ հայեցեալի պատուհասն յառաջին եկեալ ջրհեղեղին սկսան գործել զաշտարակն . . . իսկ յդունիւն նոցա ծնուց շնուր միմեանց նայնիցն շփոթութիւն . . . յղացան զանօրէնութիւն, ծնան զբազմաձայն լեզուաց բաժանումն, զի մի լուիցէ այր ընկեր բարբառոյ, ի միմեանց մեկնելով շրուեցան»:

3. Անթիւս որ ի կայս անլուրս ձայնից անդադար ի վերայ . . . WMP:

4. Սուրն Տիտան. յորում առաջին WMP:

Ի Մարաբայ մատեանս մըտեալ
Զմըծըռունացւոյելն վերծանեալ:

Նոյնպէս հին է “Հինգ թագաւորաց, ընթեր-
ցուածը, ըստ նոյն Ապարանեցոյ.

“Արանց հընգից թագաւորեալ
Հայոց եւ Պարթեւաց տիրեալ.”

Երկու ենթադրութիւն կրնայ այս կէտին
բացատրութիւնն ըլլալ. բնագրին մէջ “ի Մծրին
քաղաքի ընթերցուածը շատ վաղ ժամանակ մը
մուտ գտած է Սերիոսի քով եւ այսպէս թելա-
դրած է Խորենացոյ՝ Միջագետքի Մծրին քա-
ղաքի մէջ ասորի Մար Արաս մը հնարել. միւս
մասը — “ի մատեանս Մարաբայ փիլիսօփայի”¹
Մծուրնացոյ, — անագանագոյն ժամանակ մը
ներս առնուած է Սերիոսի քով՝ ազդեցու-
թեամբ Խորենացոյ:

9.

Սերիոս, Խորենացի եւ Մարաբայ մա-
տեանը: — Թէ Սերիոսի մատեանը աղբիւր
եղած է Խորենացոյ՝ Հայոց նախնական պատմու-
թեան համար, նոյն իսկ բառական փոխառու-
թիւններով — իժեւ առանց աղբիւրն մատնա-
նչելու — զայս գեղեցիկ ապացուցուցած է Գրի-
նշելու

¹ Զեռագրին “Փիլիսօփայի”, ընթերցուածը շատ կտո-
կածական կ'ընէ բառիս հնութիւնը բնագրին մէջ:

գոր Խալաթեանց¹: Սակայն Խորենացի հակառակ իւր մեծ զգուշութեան՝ լոռութեան տալու Սեբիոսի մատեանը, ակամայ ակնարկութիւն ըրած է իւր աղբիւրի՝ Սեբիոսի մասին, երբ իւր Մեկենասին վստահութիւնն իւր տողերու վրայ հրաւիրելով դիտել կու տայ թէ կայ նաեւ ուրիշ հեղինակ մը որ “ի բայ բանից եւ անոնք իմն յաղագս Հայկայ եւ նմանեացն կակաղէն” (Ա. իր):

Կ’երեւայ թէ Խորենացւոյ ձեռքը գտնուած օրինակին մէջ արդէն՝ Մծուրը կարդացուած է Մծըին եւ այսպէս Սանատրուկի ապարանքը փոխադրուած է Մծըին (Հմմտ. Խոր. Բ, լզ. այլ որ ինչ գործք եղեալ Սանատրկոյ՝ ոչ ինչ յիշատակաց արժանի համարեցոք բայց ի շենուածոյ Մծըին քաղաքի, զի ի շարժմանէ խախտեալ՝ քակեաց եւ վերստին շինեաց պայծառագոյն, եւ պարսպեաց կրկին պարսպով եւ պատռարաւ. եւ զինքն անդրի ի միջին հաստատեաց, դրամ մի ի ձեռին ունելով, որ նշանակէ այսպիսի ինչ. եթէ ի շինել քաղաքիս ամենայն գանձքս ծախեցան, եւ այս միայն մնացն)։ Այսպէս Խորենացի կ’անգիտանայ բոլորովին Մծուրքի ապարանքին գոյութիւնը, թէեւ այն բացի Սեբիոսէ նաեւ Փաւստոսէն յիշուած էր (տես վարը), հաւանօրէն թ. դարուն Մծուրքի անունն ալ, տեղն ալ, աւերակներն ալ անյիշատակ անհետացած ըլլալուն համար:

¹ Г. Халатянцъ, Армянский эпосъ I, էջ 106—125
և. II, էջ 19—31 :

Քայց թէ Խորենացւոյ օրով ալ “ի բանսն Ազաթանգեղեայ փ. Մծուրացւոյ”՝ փոխուած էր “ի մատեանս Մարաբայ փ. Մծուրնացւոյ”՝ նձի անհաւանական կը թուի եւ կը միտիմ այն բարի թէ անագանագոյն ժամանակի գրիչ մը, որ Սեբիոսի մատենին մէջ նաեւ ուրիշ տեղեր ձեռք խաղցուցած է (Հմմտ. Վարը՝ Խորենացւոյ եւ Ասողկան հատուածը), այստեղ ալ հնագոյն պատմութեան աղբիւր ներկայացուցած է Խորենացւոյ “Մատեանն Մարաբայ . . . զոր եզիտ (Մարաբան) դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծրին քաղաքի . . . Արձանագրութեան յիշատակութիւնն Մծրինի մէջ դիւրաւ պիտի անդրադանէր Խորենացւոյ Պատմութեան ընթերցողի մը, թէ խօսքը անպատճառ Վաղարշակայ Մծրին քաղաքի մէջ դրոշմել տուած արձանի մասին է, ուր սակայն Մար Աբաս ոչ թէ “եզիտ”, այլ զրեց կամ զրել տուաւ: Մարաբայ մասին Խորենացին կը պատմէ. “Արշակ մեծ, արքայ Պարսից եւ Պարթեւաց թագաւորութեանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց . . . եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծրին . . . կամ եղեւ գիտել սորա, թէ ոյք արդեօք եւ որպիսի արք տիրեալ իցեն ի վերայ աշխարհիս Հայոց մինչեւ ցնա . . . եւ գտեալ զոմն ասորի Մար Աբաս Կատինայ, այր ուշիմ՝ եւ վարժ քաղդէացի եւ յոյն զրով, զոր յղէ առ եղբայրն իւր Արշակ Մեծ արժանի ընծայիւք, բանալ նմա զդիւանն արքունի: . . . եւ ընկալեալ Արշակայ Մեծի զգիրն ի ձեռաց Մար Աբայն

կատինայ... հրամայէ առաջի առնել նմա
զդիւանն արքունի որ ի Նինոսէ... եւ խուզեալ
նորա զամենայն մատեանսն՝ գտանէ մատեան մի
հելլենացի գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վեր-
նագիր այսպիսի. Այս մատեան հրամանաւ
Աղեքսանդրի ի Քաղղէացւոց բարբառոյ փոխեալ
ի յոյն, որ ունի զբուն հնոցն եւ զնախնեացն
բանս:... Յայսմ մատենէ Մար Արաս կատինայ
զերոյ ազգիս միայն հանեալ զպատմութիւն
հաւաստի՝ բերէ առ Վաղարշակ արքայ ի Մծբին
յոյն եւ ասորի գրով: Զոր առեալ... Վաղար-
շակայ... դնէ յարքունիսն ի պահեստի մեծաւ
զգուշութեամբ, եւ զմասն ինչ յարձանի հրա-
մայէ դրոշմել: Յումէ մեր (Խորենացւոյ) հաւաստի
ի վերայ հասեալ կարգի զրուցացս՝ երկրորդեմբ
այժմ քում (Սահակայ Բագրատունւոյ) հար-
ցասիրութեանդ (Խոր. Ա. ը—թ):

“Մարաբայ, անունը Սեբիոսի մէջ յետ-
սամուտ ըլլալը Խորենացւոյ այս տողերու վրայ
հիմնուած՝ ակներեւ է: Գրիչը առնլով Խորե-
նացիէն “Մատեանն Մարաբայ” չէ անդրադար-
ձած թէ ըստ Խորենացւոյ՝ մատեանը չի վերա-
բերիր Մարաբայ, այլ թէ նա միայն դիւանէն
երեւան հանողն եղած է: Դարձեալ Խորենացւոյ
հետ հակասութեան մէջ է “զոր եգիտ (Մա-
րաբաս) դրոշմեալ ի վրայ արձանին նախադա-
սութիւնը, վասն զի ինչպէս դիտել տուի քիչ
յառաջ, ըստ Խորենացւոյ Մար Արաս ոչ թէ
զտաւ այլ հրամանաւ Վաղարշակայ դրոշմեց
ի վերայ արձանի: Ճնագոյն ընթերցուածի հետքն”

մնացած է սակայն Մծուրնացւոյ գրութեան մէջ, ուր գրիչն թէեւ Մծբնացի ենթագրած է¹, բայց յիրականին Մծուրացին ակնարկուած է՝ այս ինքն Ագաթանգեղոսի Մծուր(ը) քաղաքէն։ Սերիոս Ագաթանգեղեայ արձանագրութիւնն գտնելով Մծուրքի աւերակներէն բերուած սիւներու վրայ՝ կրնար առանց դժուարութեան կոչել գրիչը Ագաթանգեղոս փիլիսոփայ Մծուրացի։ բայց իւր մոքէն շատ հեռու էր անշուշտ Մծբինը. եւ քանի որ խօսքն արձանագրութեան մասին է, զոր ինքը գտած էր (‘իմ գտեալ’)² և դուռն արքային Պարսից։ վոխադրուած սիւներուվրայ, Մատեանն Մարաքայն բնաւ չի կրնար յարմարութեամբ ագուցուիլ Սերիոսի շինուածքին մէջ. գոնէ ինձի անհասկանալի է այս աղերսը։ Վերականգնելով ըստ իմաստին խանգարուած բնագիրը, կը կարծեմ թէ ամբողջ շինուածքն իւր միաձյլ կերպարանքը կ'առնու։ Մար Աբաս գործ չունի Սերիոսի հետ։ եւ անոր մատեանը իրբեւ Խորենացւոյ հնարագիտութիւնը կը մնայ ստացուածք Խորենացւոյ։

1 Բայց ոչ իրաւամբ ի հարկէ։ Սերիոսի մէջ Մծբին անունը պէսպէս ուղղագրութեամբ աւանդուած է, “Մծբին քաղաքն” (1, 9, 33, 45) “Մրծանայն”, “Մրծունին” (10, 58, 92), Մրծունին 34։ Այս ձեւերը հաւանօրէն Մծբինի սիստընթերցուածներն են՝ կարդացուած Մծբին = Մբթին։ յուն. *Nιζιβις*, աս. *Nշիառ*, ասկէ մէկ անգամ Փաւստոսի քով Նծբին (էջ 136). Հմմտ. եւ բարձումէա Ընծիհնոյ (Մծբնացի)-գիրք թղթոց էջ 67, իսկ էջ 53, “Հնձիհնա”։ Մծբինէն դժուարաւ թէ Մծբնացի յառաջանար։

Այսպէս Խորենացի ազդուած Սեբիոսէն՝ փոխադարձաբար ազդած է Սեբիոսի վրայ՝ անագանագոյն ժամանակի ընդօրինակողներու ձեռօք:

Ազաթանգեղոս: — Սեբիոս իւր գտած արձանագրութեան մէջ կարդացած է “վերնագիրն” (ἐπίγραμμα) այսպէս. “Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ առեալ ի դիւանէ արքունի”:

Այս վերնագիրը կը յիշեցնէ մեզի “զԳիր Սրբոյն Գրիգորի” (Սեբ. էջ 121), որուն հեղինակն է Ագաթանգեղոս, ինչպէս Յառաջաբանին մէջ կ’ըսուի (էջ 9—10). “Հրաման հասեալ առ իս ոմն Ագաթանգեղոս, որ ի քաղաքէ ի մեծն Հռովմայ, եւ վարժեալ հայրենի արուեստիւ, Հռոմայերէն եւ Յունարէն ուսեալ դպրութիւն, եւ ոչ կարի ինչ անտեղեակ լեալ ձեռնարկութեան նշանագրաց, եւ ի վերայ այսորիկ հասեալ ի գուռն Արշակունւոյ, յամս քաջի եւ առաքինոյն . . . Տրդատայ . . . արդ հասեալ առ իս հրաման ի մեծ արքայէն Տրդատայ, եւն:

Երկու իրարմէ անջատ աղբիւրներու միաձայնութիւնը կը թելադրէ ինձ հետեւեալ Խորհրդադութիւնը. Գրիգորի Պատմութեան հեղինակը Ե. դարուն ծանօթ էր Մծուլքի արձանագրութեան. ինքն ալ արձանագրութիւնս հիմընտրած է իւր Պատմութեան եւ զայն հրատարակած է յանուն Ագաթանգեղեայ: Անշուշտ Գրիգորի Պատմութիւնը իւր նախնական խմբա-

գրութեամբ չէ հասած մեզի, այն կերպարանաց մէջ երբ մասն կը կազմէր Փ. Բիւղանդայ իրբեւ Ք. դպրութիւն։ Եւ եթէ այժմ Ագաթանգեղեայ անունը այս Պատմութեան մէջ հանելուկ մը, առեղծուած մը կը նկատուի, կասկածը բնաւ պէտք չկայ տարածել նաեւ արձանագրութեան վրայ, որուն վերնագրին մէջ մէն մի բառ (թերեւս իւր համառօտութեան մէջ) ունի հարազատութեան ամէն կնիք¹։ Հարազատութեան ցայտուն նշանակ մը կը համարիմ ի մէջ այլոց «գրիչ» բառն, որ յունարէն սկզբնագրին շրանքաւս = գրիչ, փորագրիչ բառին բառական թարգմանութիւնն է։

Ագաթանգեղոս ապրած է քաջին Տրդատայ Հայոց թագաւորի օրով եւ անոր հրամանաւ արձանագրած է Հայոց առաջին թագաւորաց անունները, «առեալ ի դիւանէն արքունի»։ Դժուարին է այժմ նոյնացնել Տրդատի անձնաւորութիւնը արշակունի տան երեք եւ աւելի համանուն թագաւորաց թուին մէջ, քանի որ արձանագրութեան բովանդակութիւնը, ուր յիշուած էին «անուանք առաջին թագաւորացն» մինչեւ ցՏրդատ, այժմ պահուած չէ մեզի։ Աւկոյն նկատելով որ գրիգորի Պատմութեան հեղինակը՝ արձանագրութեան Ագաթանգեղոսը

¹ Ընդ հակառակն խալաթեանց՝ Մարաբա Մծուրնացի, էջ 106 այս կետն ապացոյց կ'առնու ի նսկաստ նախերգանքի անհարազատութեան։ Տարբեր պիտի ըլլար իր եղբակացութիւնը, եթէ անդրադառնար Աերիոսի խօսքերուն («փոքր մի եւ ապա յիւ բում տեղւ ոչ») ճշգրիտ իմաստին։

վերջին Տրդատի օրով գիտէ, կրնանք ենթադրել, թէ նաեւ թագաւորացանկը կը հասնէր մինչեւ Տրդատ մեծ։ Յամենայն դէպս Տրդատ Ա.ի մասին կարելի չէ խորհիլ. Սանատրուկէն ետքը կարճժամանակով միայն նստաւ Տրդատ Բ. (217—222), առանց նշանաւոր գործունէութեան։ Այսպէս կու գանք կը հասնինք դարձեալ Տրդատ Գ.ի, որուն Դիոկղետիանոսի օրով միւսանգամ Հայոց թագաւոր կարգուելովը Հայոց մէջ [“] յատուկ մտօք արշակունի հարստութիւն մը ¹ սկիզբ առաւ։

Արձանագրութիւնը։ — Թէ արձանագրութիւն մը [“] զամս առաջին թագաւորացն Հայոց,, այս ինքն [“] զամս եւ զաւուրս հին թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց _η պարունակող, կրնար յունարէն լեզուով փորագրուած ըլլալ Մծուրքի արքունի պալատան սիւներու վրայ, հարկ չկայ տարակուսիլ եւ ժխտել անդէն եւ անդ։ Հիներն ունէին սովորութիւն իրենց տոհմածառն, հարստութեան ցեղաբանութիւնը դարուց ի դարս անմահացնել քարերու վրայ։ Ասոր ամէնէն կարկառուն օրինակն է Նեմութ-տաղի բարձանց վրայ կոմագենէի Անտիոքոս Ա. թագաւորին յունարէն արձանագրութիւնը Քրիստոսէ յառաջ առաջին դարուն հոն կանգնուած հսկայագործ տաճարին արձաններու վրայ, ուր փորագրել տուած է իւր նախնեաց տոհմածառն, ցեղին տոհմաբանութիւնը, զոր

1883ին Karl Humann եւ Otto Puchstein երեւան հանեցին փլատակներու տակէն եւ հրատարակեցին¹: «Եմրութ տաղը շատ հեռու չէր իյնար հայկական սահմաններէն եւ յատկապէս Մծուրքէն, կոմագենէի նախկին տէրերն հայերէին եւ միշտ յարաբերութեան մէջ ապրած հայ արքունիքին հետ, այնպէս որ իրենց օրինակն նաեւ դարեր յետոյ, կրնար թելադրած ըլլալ հայ արշակունի տան նշյն ոճով գծել ազգաբանութիւնը արշակունի հարստութեան, մանաւանդ երբ Տրդատ Գ. ի օրով այս հարստութիւնը ամրացաւ հայկական գահին վրայ: Հայ արշակունի տունը մօտաւոր արենակցութիւն ունէր Պարթեւ տան հետ. եւ փորձելով գծել հայ հարստութիւն ցեղաբանութիւնը անոր հետ անհրաժեշտաբար պիտի տրուէր նաեւ Պարթեւ արշակունեաց տոհմածառը:

Մծուրք: — Մծուրքի պալատան մասին գժբախտաբար շատ նուազ են մեր տեղեկութիւնները: Փաւստոս Բիւզանդ է որ այս նկատմամբ առաջին անգամ յիշատակութիւն ըստ է: Փաւստոս պատմելով թէ ինչպէս Շաւարշ Արծրունի սպաննեց Հայր մարդպետը, երբ սակը ըրջէր Տարօնի մէջ գտնուած արքունի կալուածները, կը գրէ (Դ, ԺԳ).

«Գնայր մարդպետն Հայր ի սուրբ տեղեացն (յԱշտիշատայ) եւ էջ յափն գետոյն հոսանացն

¹ Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, beschrieben von Karl Humann und Otto Puchstein, Berlin 1890. Հմմառ այս Հ. Յ. Տաշեան՝ Արշակունի դրամներ, Բ. էջ 217—219:

Եփրատու, առ հովիտն թանձրախուռն անտառին, ի գետախառնունսն երկուց գետոցն, ի թաւուտ խարձիցն մամլսեացն, որ ի տեղւոցն ի հնոցն իմն շինած քաղաք, զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղւոյն Մծուրք կոչի։

Մծուրքի ճշգրիտ տեղն անծանօթ է այժմ։ Յ. Մարկուարտ, որ ջանացած է տեղագրութիւնը տալ, այսպէս կը գրէ. “Սանատրուկ թագաւորին հիմնած Մծուրք քաղաքն ամենեւին գործ չունի ոչ Մծրինի, Մրծուինի հետ, եւ ոչ ալ բարձր Հայոց Մզուր գաւառին հետ, որ Ասորեստանցւոց Մուզրի անուանած երկիրն է, թէեւ Մար Աբաս (= Աբիսո) այս երեք անուններն յայտնապէս իրարու հետ կը միացնէ։

Ինչպէս որ Փաւստոսի պատմութենէն բացայայտ կը տեսնուի, Մծուրք էր արեւելեան Եփրատայ (Մուրատ-սուի) վրայ, զոր Հայք սովորաբար Արածանի կ'անուանեն, իսկ Փաւստոս եւ Ագաթանգեղոս՝ որ յոյն համարուիլ կ'ուզեն, Եփրատ քաղաքին տեղը Տարօնոյ մէջ մինտուելու ենք, ուր էին արքունի կալուածները՝ որոնք այլ կալուածներու պէս Հայր մարդպետի հսկողութեան տակն էին (Փաւստ. էջ 117, 195): Այն երկու գետերն՝ որոնց խառնուրդին մօտերն էր քաղաքն, են Արածանի (Մուրատ-սու) եւ Մեղ (Քարա-սու), որ Տարաւնէն կ'անցնէր։ Ուստի հարկ է որ Մծուրք՝ ՈՂական ամրոցին մօտերն եղած ըլլայ։ Այս տեղ են

Փաւստոսի յիշած հոսանքները։ Բայց հաւանական չէ որ Մծուրք նոյն ըլլայ ողականի հետ։

Տոմաշէկ ողականի նկատմամբ կ'ըսէ։¹ Այս օղաձեւ ամրոցին աւերակներն այսօր ալ կեցած են Մշոյ դաշտին արեւմտեան ծայրը՝ Արածանւոյ աջ եղերքին վրայ, ուր ցից ժայռերը գետը նեղցընելու կը սկսին,² (Աասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները, Վիեննա 1896, էջ 15):

Սանատրուկի հիմնարկութիւնը՝ ուղմագիտական տեսակէտէ՝ շատ կարեւոր դիրք ունէր, վասն զի կ'իշխէր հաղորդակցութեանց՝ Եփրատայ (Բալու եւ Զիատա-Խարբերդի վրայէն՝ Դէպի Մելիտինէ), Եփրատայ-Երասխայ կողմերուն (Իննուսի վրայէն՝ Դէպի Հասան-Քալէ եւ Կարին) եւ երկու գլխաւոր քաղաքաց, Տիգրակերտի (Տաւրոսի վրայէն եւ Նիւմֆիոս — Բատման-սուի հովտէն) եւ Արտաշատու հետ (Մանակեզրտի եւ Քարաքիլխսէի վրայէն՝ Դէպի Ի Բագաւան — Իւշ-Քիլխսէ կամ Տիատին — Արմաւիր)¹₂։

Սանատրուկ թագաւորեց մօտաւորապէս 114—144 յ. ք. շրջանին²։ Այս երեսնամեայ միջոցին կ'իյնայ Մծուրքի եւ ասոր հետ հաւանորէն միաժամանակ ողական ամրոցի շինութիւնը։ Թէեւ Սանատրուկի որդին Ալաղարշ Նորքաղաքի (Ալաղարշապատի) մէջ հաստատեց իւր գահը, բայց հաւանօրէն նաեւ Մծուրքի արքու-

¹ Յ. Մարկուարտ՝ էջ մը հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն. Հանդ. Ամս. 1906, էջ 42—43։

² Անդ. էջ 35։

Նիքը եթէ ոչ իրրեւ տեւական բնակարան արքային, բայց դեռ գործածութեան մէջ էր Տըրդատայ օրով:

Մծուրքի կործանման ժամանակն յայտնի չէ մեզի պատմութենէն. Փաւստոս Ե. դարուն զայն արդէն աւերակ գիտէ: Սեբիոսի օրով կ'երեւայ թէ հին ապարանքին աւերակներն տակաւին ցցուած էին եւ ուշադրութիւն գրաւած կճեայ (մարմարիոնեայ) սիւները:

Խոսրովու դաստակերտը: — Դժբախտաբար Սեբիոս մանրամասնօրէն չէ պատմած թէ Պարսից Խոսրով թագաւորը երբ եւ ուր կառուցած է իւր դաստակերտը, որով թերեւս հետաքրքրութիւն արթնցնէր մեր մէջ՝ փնտռելու այդ սիւները: Տպագրին «ի նորին աշակերտացն» ընթերցուածը յամենայն դէպս աղաղակող վրիպակ մ'է, զոր կ'առաջարկեմ կարդալ «ի նորին դաստակերտս», որովհետեւ խօսքը Խոսրովու նորակառոյց ապարանքի վրայ է: Գրչագիրներէն մին՝ «միւս օրինակը», կարդալով «ի նորին աշակերտացն» փութացած է նշանակել նաեւ տեղն «ի Միջագետս», զոր չունի էջմիածնի թ. 611:

Խոսրով Ապրուէզ — որուն մասին է ապահովագէս հոս խօսքը — կը փառաբանուի Պարսիկ մատենագիրներու քով իւր անշափ հարստութեանց համար, «որոնք հնարաւորութիւն տուին իրեն ձեռնարկելու մեծամեծ շինութեանց, անոնց թուին մէջ է իւր դեռ աւերակներու տակ գտնուող ապարանքը (դաստա-

կերտը) ի **Sibylle** (Tâq-i-kessa)¹: Ըստ Mujmil/Խոսրով շինեց ի կենաւեր, Բաղդատի եւ Համագանի մէջտեղ, Հոյակապ ապարանք մըն ու Շիրին թագուհւոյ համար: Համզա կը վերագրէ իրեն նաեւ Ատրուշան մը ի Բարմին Կոմանի²: Հաւանօրէն Տիղբոնի արքունիքն էր այն “մեծ դաստակերտն”, զոր կը յիշէ Սերիսս էջ 64. “Եւ եղեւ յանցանել ձմերանոյն, եւ գալ գարնանոյն ժամանակի, Հասանէին սուրհանդակիքն (Խոսրովու Ապրուեղի) հրովարտակօք (առ Սմբատ Վրկան Մարզպան), եւ կոչեն զնա մեծաւ շքեղութեամբ ի դուռն արքունի: Եւ երթեալ յանդիման լինել թագաւորին ի մեծ անուանեալ դաստակերտին. եւ ելեալ արտաքս ի դահլիճն, նստի ի Բոբ եւ ի Բահղակ. : Թէ թագաւորանիստ քաղաքն Տիղբոն էր՝ յայտնապէս կը նշանակէ Սերիսս էջ 107. “զի անդ նստէր թագաւորն Պարսից. :

Այս Խոսրովակերտ դաստակերտը կառուցուած ըլլալու է 590 էն ետքը եկող Խաղաղութեան տարիներուն: Պարսկական աւարառութեան մէջ ընդունուած էր նուաճուած երկիրներէն գերի վարել ոչ միայն ամբողջ բնակչութիւնը, այլ եւ ճարտարապետական Հոյակապ կտօրներ, կճեայ (մարմարիոնեայ) սիւներ եւ խոյակներ, անոնցմով ճոխացնելու Պարսկաս-

¹ Ուրիշներ կ'ընծայեն Խոսրով Անուշըրվանի, Շահգէլ, էջ 462—463:

² Fr. Spiegel, Eranische Altertumskunde, III. Leipzig, 1878, էջ 525:

տանի շենքերը։ Կաղանկատուացի (Էջ 100—101) խօսելով Խոսրով Ապրուէզի Խորեան զօրավարին արշաւանքներուն վրայ, «էառ եւ հրձիգ արար, կ'ըսէ, զմեծ քաղաքն Երուսաղէմ, ... եւ զսպասս ամենայն սրբութեանց կողմանցն այնոցիկ... Նաեւ զկահս անդամ շինուածոց զարմանալի հոյակապ մայրսքաղաքաց, զսիւն եւ զխոյակս կճեայս... (վարեաց ի գերութիւն): ... այլ առաւել եւս ոգորէր ընդ ծով եւ ընդ ցամաք եւ զգեղեցկաշէն քաղաքս Հռովմայեցւոց բնակչօքն իւրովք հանդերձ խաղացուցանէր ի կողմանս Պարսից վասն տենչանաց իւրոց։ Նմանապէս եւ զՃարտարս ի նոյն ձեւ օրինակի նստուցանէր (ի քաղաքս իւր) եւ անուանէր (զքաղաքս իւր) զոմն առաւել քան զԱնտիոք քաղաք. եւ զայլս յիւր անուն զառաւելն ի վերայ յաւելեալ»¹։

Այսպէս ըրած էր նաեւ Խոսրով Անուշըրքան, երբ 540ին գրաւեց Անտիոքը, ուսկից

¹ Կաղաննկատուացւոյ ակնարկութիւնը Ակէն Անտիոք Խոսրով քաղաքի մասին է, զոր Սեր. 28 կը յիշէ Խոսելով Խոսրով Անուշըրքանի մասին. «Շինեալ քաղաք եւ անուանեալ զնա Ակէն Անդատոք Խոսրով, զոր անուանեալ Շահաստանին Ոկնոյ կոչեն»։

Մարկուարտ Խոսելով այս մասին կը դրէ «Յուշարձան», Էջ 300. «Հոս Խոսքը Անտիոքի, հրովմէական Սրեւելքի մայրաքաղաքին գրաւման մասին է (540ին), որ (Սեր. Քով) շփոթուած է Պիսիդացւոց Անտիոքի հետ։ Ալ Մադայնի (Māhōzē, Ktesiphon) քով՝ Խոսրով՝ գերի վարուած բնակչութեան համար շինած է քաղաքը մը, զոր կոչած է Ակէն Անտիոք Խոսրով = Լաւագոյն Անտիոք Խոսրովու։ Որ ըստ Սեր. կոչուած է նաեւ Շահաստան ի նոյն (= նոր Շահաստան. այսպէս կարդա՛)։

Պարսկաստան փոխադրել տուաւ հին Անտիոքի բնակչութեան հետ բոլոր գեղարուեստական կտորները որոնք նորակերտ վեհ-Անտիոք Խոսրով քաղաքի համար գործածուեցան¹:

Արձանագրութեան պատճենը: —
Զարմանալի չ'երեւայ ուրեմն, երբ Սերիոս անպահոյք խօսքերով կը պատմէ թէ ինչպէս Խոսրով Ապրուեզ իւր նորակերտ դաստակերտին համար “զսիւնս տաճարին այնորիկ”, որ կը գտնուէր “յապարանս Սանատրուկ արքայի հանդէպ դրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենիցն” ։ Մծուրք քաղաքի, հրամայած է փոխադրել “ի գուռն արքային Պարսից, ի Տիգրոն. եւ այս առթիւ “բացեալ զաւերածն վասն սեանցն”, հոն հանդիպած են (“անդ դիպան”) “արձանագրին՝ դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս եւ զաւուրս հին թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց յունարէն դպրութեամբ”, զը ինքը Սերիոս “գտեալ ի նորին (Խոսրովու) դաստակերտսն”, ուզած է մեզի “զրուցակարգել”, իւր Պատմութեան էջերու մէջ, որուն ամրողական պատճենը կը խօստանայ հայերէն թարգմանութեամբ տալ պատշաճ տեղը. “զոր փոքր մի եւ ապա յիւրում տեղւոջն տեսցես զպատճենն”:

Հեղինակը իւր Խոստման հաւատարիմ գտնուած է անշուշտ եւ “յիւրում տեղւոջն զետեղած է պատճենը: Զուր է սակայն այժմ

¹ Spiegel, անդ, էջ 463:

փնտռել զայն։ Ճիշտ այն տեղը, ուր կ'ակնկալուէր կարդալ Պատճէնը, Սեբիոսի բնագիրը մեծ խանգարում կրած է։ Սեբիոս խոստացուած պատճէնը զետեղած էր էջ 6, 24 իր շարունակութիւն, ուր կը գրէ. “Եւ ծառայեցին (Հայք) Մակեդոնացւոց մինչեւ ցապստամբութիւնն Պարթեւաց ի (տպ. եւ) Մակեդոնացւոց, եւ ցհամբարձումն Արշակունեաց թագաւորութեանն։ Քանզի զսոյն ճառէ ժամանակագիրն (Ագաթանգեղոս)` այդպէս, որպէս առաջիդ կայ,։ Կը սպասուէր Հայոց Պատմութեան շարունակութիւնը Պարթեւաց օրով։ Արդեամբք ալ էջ 7—9 կը պատմուի գեղեցիկ ոճով Արշակ Ա. Մեծի ապստամբութիւնը Մակեդոնական լուծին դէմ, եւ Հայաստանի անկախութիւնը Պարթեւ Հարստութեան տակ. “յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զօրդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի., օրով սկիզբ կ'առնու պարթեւ արենակցութենէն նաեւ Հայ արշակունեաց Հարստութիւնը։ Ժամանակագիրը չորս ճիւղ գիտէ պարթեւ արշակունի տան. “եւ այս են իշխանք Պարթեւաց, որք թագաւորեցինն զկնի Արշակայ Հաւր իւրեանց ի Բահլ Շահաստան յերկիրն Քուշանաց։ Որդիք չորք ասեն լեալ Արշակայ արքայի Պարթեւաց. զառաջինն ասեն թագաւորեցոյց Թետալացւոց աշխարհին. զերկրորդն ի վերայ Կիլիկեցւոց. զերրորդն ի վերայ Պարթեւաց. զչորրորդն ի Հայաստան աշխարհին, (Էջ 9):”

Մինչեւ այստեղ Պատմութիւնը իւր հոծ եւ նշանակալից բովանդակութեամբ ժամանակագրին, տողերուն ընդլայնուած խմբագրութեան նկարագիրն ունի: Այսպէս ճանչցած է նաև Վարդան (Էջ 31).

“Բայց լուաք եւ տեսաք գրով, եթէ որդի էր սա (Վաղարշակ) Արշակայ մեծի, եւ ոչ եղբայր: Եւ էր բանն այսպիսի, եթէ թագաւորն Պարսից խնդրեաց զսիւնն կՃեայ¹ որ ի Մծրին յապարանս արքայութեանն Հայոց. եւ ի յառնուն գտաւ գիր յունարէն, եթէ ես գրեցի Ագաթանգեղոս. զի մեծն Արշակ ունէր չորս որդիս. զառաջինն թագաւորեցոց Թետալացոց. եւ զերկրորդն Լիւրիկեցւոց. եւ զերրորդն Պարթեւաց. զչորդն Հայկն² ստացաւ զաւակօքն իւրովք, եւ որդւովք եւթն դստերաց իւրոց, ։ Կաեւ Ա. Ապարանեցի իւր օրինակին մէջ այսպէս իմացած է (Էջ 17—18).

“Եւ զվաղնջուցըն թարքմանեալ,
Հելլէն գրով նուրբըս գտեալ
յԱգաթանգեղոսէ գրոշմեալ
ի վերնագրէն զայս իմացեալ.
Արանց հընգից թագաւորեալ
Հայոց եւ Պարթեւաց տիրեալ, ։

¹ Աերիոս չունի ինեւայ, հաւանօրէն Վարդան ազդուած է հոս խորենացիէն (Բ. լթ. “սիւն կճեայ, յԵղեսիա):

² Հմմտ. Աեր. 3. “Առնու Հայկն զԱրամենակ եւ զկադմոս զորդիս իւր եւ զորդիս նոցա եւ զորդիս եւ թանեցունց դստերաց իւրոց, արս հսկայս . . .”:

Պարթեւ եւ հայ թագաւորներու յաջորդարքայացանկը (էջ 9—10) յայտնապէս խանգարուած է՝ կրծատումներով եւ յաւելուածներով. եւ արդէն կ'աղաղակեն զայս Մ. Խորենացւոյ եւ Ստեփիանոս Տարօնեցայ անունները հատուածիս ծայրը (էջ 11). “Արդ՝ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ եւ Ստեփիաննոսի Տարօնեցւոյ հաւաստի եւ ճշմարիտ մատենագրաց՝ զորդի ի հաւրէ ճանաչելու, Այս տեղ յետնագոյն գրիչ մը ջանացած է Սեբիոսի անհամաձայնութիւնը ազգային միւս “հաւաստի եւ ճշմարիտ մատենագրաց, հետ հաշտեցնելը լրացնելով (եւ տեղ տեղ կրծատելով) արքայացանկը, մասամբ թերեւս ձեռագրին մէջ թղթերու ետեւառաջութիւն նշմարելով։ Փոփոխութիւնն¹ ակնյայտնի է նաեւ անկէ, որ հայ թագաւորներու ցանկը կը հասնի մինչեւ Պապի թագաւորութեան վերջը՝ 376 մօտաւորապէս, մինչ արձանագրութիւնը գրուած էր հրամանաւ Տրդատայիրը դար մը յառաջ եւ կ'աւարտէր հաւանօրէն Խոսրովով (եւ Արտաւանով), այսինքն “առաջին թագաւորաց, վերջինով։ Յաջորդ հատուածը (էջ 11, 4—12, 1, “յետ մահուանն Աղեքսանդրի — պայազատք նորին”) ամբողջապէս փոխառութիւն է Ասողկէն (էջ 29—32), որ հոս իր կարգին օգտուած է բացի ի Խո-

¹ Արքայացանկին մէջ երկու գրիչ նկատած է նաև Marquart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran, ZDMG, 49, S. 652—653։

բենացիէն եւ Եւսերիոսէն նաեւ Սերիոսէն¹ (Հմմտ. Սեր., Էջ 7—9):

Այսպէս Սերիոս Ներկայացնելով Պարթեւ եւ Հայ “առաջին թագաւորաց”, անուանացանկը՝ կատարած կ'ըլլար իւր խոստումը՝ տալ արձանագրին պատճէնը թարգմանութեամբ: Դժբախտաբար Սերիոսի միակ ձեռագիրը զայն իւր ամբողջութեան մէջ չէ հասցուցած մեզի: Արձանագրին պատմական արժէքը նաեւ իւր աղաւաղեալ ձեւին մէջ յայտնի է (Հմմտ. առ այս Մարկուարտի քննութիւնը յիշեալ տեղ): Շուտով առիթ պիտի ունենանք ծանօթանալու անոր, երբ մերձենանք Արքայացանկի քննութեան:

Սերիոս այսուհետեւ կը շարունակէ ժամանակագրական աղիւսակներով պատկերել երեք դրացի պետութեանց՝ Հայոց, Հրովմայեցոց եւ Պարսից արքայացանկը, սկսեալ Արտաշեր Սասանեանի գահակալութենէն, եւ կը հասցնէ մինչեւ 652:

“Մարաքաս”, “Կեղծ-Ազաթանզեղոս”, “Կեղծ-Սերէոս”, “Անանուն”, “Փ. Բիւզանդ”, “Ղ. Փարպեցի”, եւն: — Մինչեւ այս տեղ ըստ կարելոյն զգուշացանք շօշափել նախորդ քննիչներու տեսութիւնները նկատմամբ Նախերգանքի, որոնք կասկածանքով նայած են միշտ Նախերգանքին, ձգտելով միշտ անջատել զայն Սերիոսի Պատմութենէն, իբրեւ անհարա-

¹ Հմմտ. Մալխասեանց՝ Սերէոսի Պատմութիւնը. Էջ 23—27: Մալխասեանի տեսութիւնն, թէ Տարօնեցին տարբեր անձնաւորութիւն է Ասողկէն, չեմ ընդունիր:

զատ եկամուտ մաս մը, գրուած ուրիշ հեղինակէ եւ պատահմամբ միայն միացած Սերիոսի մատենին։ Ոմանք ընծայեցին զայն ըստ մասնէ Կեղծ-Ազաթանգեղոսի (Լանգլուա)։ ուրիշներ համարեցան Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան առաջին խմբագրութիւնը (Գուտցիդ) կամ վերագրեցին Մարաքայ Մծուրնացւոյ (Փէտտէր, Մարկուարտ), Անանունի (Մակլէր, Մատիկեան), եղան եւ այնպիսիներ, որոնք ուղեցին նկատել հոն Փ. Բիւզանդի (Ադոնց, Թոփչեան, Ալիշան-Տէր Սահակեան, Մատիկեան), Հ. Փարպեցւոյ (Ալիշան, Տէր-Պօղոսեան)¹ գրիչը։ Այս այլազան տեսութեանց գրգիռ տուած էր Միհրդատեանց, որ մուծած էր ըստ կամինախերդանքի մէջ Ա եւ Բ դպրութեանց զանազանութիւն եւ էջ 1, 20—10, 22, ուրեմն ամբողջ “Ա դպրութիւնը” առած էր չակերտի մէջ իրրեւ մասն արձանագրութեան Ագաթանգեղոսի։ Ինչպէս այլ եւ այլ անգամներ կրկնեցինք, Միհրդատեանցի ոչ բաժանումը եւ ոչ չակերտելը ծանօթ են ձեռագրաց։

Այս պէսպէս կարծեաց գեղեցիկ համադրութիւնը տուած է արդէն Հ. Մատիկեան (Կեղծ-Սերէս, էջ 1—9)։ աւելորդ կը տեսնեմ յառաջ բերել միւսանգամ եւ ձեռնարկել քննադատել։ Ուսումնասիրութեանս ըն-

1 Հանդ. Ամս. 1911, էջ 528 ծան. վերապահութեամբ՝ Վրթանէս Քերդողի գրչէն կ'ենթադրէի Կախերդանքը. յետու կ'առնում ենթադրութիւնս։

թացքին շատ կէտերու մէջ տարբեր տեսակէտներ պաշտպանելով՝ ինքնին անկայուն եւ անշաստատ հողի վրայ կ'ընծայուին այս տեսութիւնները։ Նկատմամբ Նախերգանքի (Ա. Ե. Բ. դպրութիւններու) հեղինակին կ'ընդգրկենք ամբողջութեամբ Ստ. Մալխասեանի եզրակացութիւնն, որ կը յանդի յայն թէ Ա. Ե. Բ. դպրութիւնները «անտարակոյս Սերէոսին են պատկանում, իբրեւ նրա Պատմութեան անբաժան, համերաշխ եւ անհրաժեշտ մասերը¹»։ առանց մերժելու նաեւ Հ. Գաթը ընթեանի նկատողութիւնն, թէ Նախերգանքս «Սերէոսի պատմական մասին չափ մտադրութեամբ շինուած չերեւար, այլ իբրեւ երկրորդական ու յարադրական բան մը, եւ կտմ աւելի բացայայտ ըսելու համար՝ ասդիէն անդիէն նիւթերը ժողվուած, բայց դեռ ճիշդ կարգի չըերուած ծրագիր մը» (Եւրոպա 1851, թ. 21), թէեւ Հ. Գաթը քիչ մը խիստ արտայայտուած է՝ նկատի չառնլով էջերու ետեւառաջութիւնը, որ այնպէս խանդարած է բնագրին ընթացքը։

Քննութիւններ Նախերգանքի վերաբերեալ: — Ինչ ինչ գրութիւններ յիշեցինք վերը՝ առթիւ թարգմանութեանց եւ քննութեանց Սերիոսի Պատմութեան, ամբողջութեան համար յիշենք նաեւ հետեւեալները².

¹ Սերէոսի Պատմութիւնը, էջ Է։

² Մարաբաս ասորւոյ նորագիւտ հատակոտորներու առթիւ լոյս տեսած քննութիւնները, որոնք Նախերգանքի հետ բնաւ աղերս չունին, աւելորդ կը համարիմ յիշատա-

A. v. Gutschmid, Über die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren, *ի գիրս՝* Berichte über die Verhandlungen der K. S. Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Phil.-hist. Klasse 23 (1876), S. 1—43 (= Kleine Schriften III [1892], S. 282—331).

A. Baumgartner, Über das Buch „Die Chrie“, ZDMG. 1886, S. 457—515, *յամկապէս էջ 466—467 ծան։*

P. Vetter, Das Buch des Mar Abas von Nisibis, *ի գիրս՝* Festgruss Dr. Prof. Rud. v. Roth zum 50jährigen Doktorjubiläum, Stuttgart 1893, S. 81—88. *Թարգմ.* Հանդ. Ամս. 1894, էջ 1—5 = Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Գեթթէրի, Արեննա 1895, էջ 31—45 “Մար-Աբաս Մծուրնացւոյ գիրը”:

H. Марръ, О начальной исторіи Армениі Анонима. Къ вопросу объ источникахъ исторіи М. Хоренского. По поводу критическихъ статей проф. A. Carriere'a. Ի թերթի Վизантійскій Временникъ, 1894, էջ 263—306 = Մ. Խորենացի ըստ ուսուցչապետ Ն. Մարի. Թարգմ. Ե. Լալայեանց. Հանդ. Ամս. 1895, էջ 18—20, 54—57, 108—110, 195—198, 297—300, 1898, էջ 313—316 (*կիսով միայն*):

ԿԵԼ ՀԱՅ. ՀԱՅԱՍՏ. առ այս Տաշեան. Արշակունի դրամներ,
Բ. էջ 224—225:

J. Marquart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran. In *Die Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 49 (1895), S. 646—659. „Die Listen der eranischen und armenischen Arsaciden bei Mar Abas und Ps. Moses Xorenaçi“.

J. Marquart, Die angeblichen Zarriadrismünzen und die Fürsten von Sophene bei Mar Abas und Ps. Moses Xorenaçi. In *Untersuchungen zur Geschichte von Eran*. Göttingen 1896, S. 37—42 (= Philologus 54, S. 521—526).

Г. Халатъянцъ, Армянскій эпосъ въ исторіи Арменіи Моисея Хоренского. Москва 1896. № 58—150 *Մարտրաս Մծուրնացի կամ կեղծ Ագաթանգելոս = Թարգմ. Լիպշիտ Նազարեանց՝ Վենետիկ 1898, 8⁰, № 110 (արտատպուշծ Բազմավեպէն)*:

Н. Адонцъ, „Начальная исторія Арменіи“ у Себеоса въ ея отношеніяхъ къ трудамъ Моисея Хоренского и Fausta Византійского. По поводу брошюры С. Малхасянъ: *Սեբէոսի պատմութիւնը եւ Մ. Խորեացի. Տփղիս 1899: Վիզ. Վրեմենիկъ, 1901 (Նախ առանձին)*:

H. Thopdschian. Die Anfänge des armenischen Mönchtums mit Quellenkritik. In Z. f. Kirchengeschichte, 25 (1904), S. 3—14 (Faustus von Byzanz). *Դարձեալ նոյն՝ Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Ašot I. und Sembat I.* Berlin 1905,

S. 3. Հմմտ. եւ Արարատ, 1901, էջ 518—524.
եւ 1903, էջ 529 եւն:

Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Ա,
էջ 143—147. Հմմտ. եւ էջ 23—28:

Հ. Ղ. Ալիշան, Հայաստան յառաջ քան
զլինել Հայաստան. Վենետիկ 1904, էջ 285—
288 Հ. Կ. Տէր-Սահակեանի ծանօթութիւնը:

Հ. Յ. Տաշեան՝ Արշակունի դրամներ, Բ.
էջ 226—229 եւն:

Հ. Ա. Մատիկեան, Անանունը կամ կեղծ-
Սեբէոս, քննական ուսումնասիրութիւն. Վիեննա
1913 (Արտատպ. Հանդ. Ամս. է, 1911—1912):

Գր. Տէր-Պօղանեան, Նկատողութիւններ
Փաւստոսի Պատմութեան վերաբերեալ. Վիեննա
1919 (Արտատպ. Հանդ. Ամս. է):

Հ. Բ. Սարգիսեան. Սիմեոն Ապարանցի
եւ կեղծ-Սեբէոսի առեղծուածը. Բաղմավէպ
1915, էջ 1—9, 33—39. Հմմտ. եւ նոյն՝
Ագաթանգեղոս եւ իւր բաղմադարեան գաղտ-
նիքը, էջ 277—279:

—

Արքայացանկին քննութիւնը, որ նախ-
նական ծրագրիս համաձայն պիտի յաջորդէր
անմիջապէս Պատմութեան ուսումնասիրութեան.
անակնկալ ճանապարհորդութեան մը պատճա-
ռաւ ստիպուած եմ թողուլ ուրիշ տեղւոյ եւ
ժամանակի:

2.

ԵՐԳ ՏՐՈՓԱՆԱՑՆ ՏԻՐԻԹԱՅ
ԱՎՏԵՍՈՒԵԺ ԵՂԵՐԵՐԳԱԿԹԻԿԻՆ ՄԸ

2.

ԵՐԳ ՏՈՓԱՆԱՑՆ ՏԻՐԻԹԱՅ ԱՆՏԵՍՈՒԾԱ ԵՂԵՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆ ՄԷ

Դ. ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԱՆԳԻՔ

ԴՊՐՈՒԹԵՆՔՆ

1. Մնացորդներ անգիր շրջանէն:
- 2. Դ. դարէն անգիր զրոյցներ. “Երգը վիպասանաց,,,: — 3. “Երգ տոփանացն Տիրիթայ,, պահուած Փաւտոսի քով. անոր բովանդակութիւնը, լեզուն չափական նկարագիրը: — 4. Բնագիրը:

1. Երբ խօսք կ'ըլլայ անգիր շրջանի հայ գրականութեան վրայ, յառաջ կը բերուին միշտ այն հատակոտոր նշխարները, որոնք մնացած են անաղարտ՝ Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ եւ որոնք ընդհանուր անուամբ “Գողթան երգեր,, կը կոչուին: Մկրտիչ էմին քայլ մը աւելի յառաջ գնաց եւ անգիր գրականութեան մնացորդներու թուին մէջ առաւ նաեւ այն առասպելախառն զրոյցները, զորոնք Մ. Խորենացի իրրեւ մասն Հայոց նախնական պատմութեան հիւսած է իւր Պատմութեան մէջ՝ երբեմն

իբրեւ քաղուածք Մար Աբասի մատենէն, եւ երբեմն իբրեւ ժողովրդական աւանդութիւններ։ Այսպիսի զրոյցներ կամ առասպելներ հին քաջաղանց մասին, առանց կասկածի, ժողովրդական ստեղծագործութիւններ են, եւ ունին իրենց արժէքը գրական տեսակէտով։

2. Եթէ Մ. Խորենացի չէ կրցած նոյն կարգի զրոյցներ գրի առնուլ նաեւ Դ. Ե. Դարերէն, այն շրջանի համար բաւականանալով գրական աւանդութիւններով, բայց ասկէ չենք կրնար հետեւցնել թէ հայ ժողովուրդը իւր անգիր աւանդութեանց ծոցը չունէր նիւթեր այս դարերէն ալ։ Ինչպէս Արտաշէսի եւ Սաթենիկի հարսանեաց երգը կը ցուցնէ, երգերու շարքը դարէ դար կը ճոխանար նոր յաւելուածներով։ Ժողովուրդը կը շարունակէր ստեղծագործել։ Այս զրոյցներու եւ երգերու հիւսքը բանուեցաւ գ. եւ Դ. Դարերուն ալ, որոնց հետքը պէտք է փնտռել մեր հնագոյն պատմագիրներու՝ Փաւստոս Բիւղանդի եւ Ագաթանգեղոսի քով։ Հերոդոս երկրէ երկիր շրջեցաւ ազգերու աւանդութիւններէն կազմելու հին պատմութեանց յիշատակարանը։ Նոյն ճանապարհը ընթացած պիտի ըլլայ նաեւ Փաւստոս¹, աւելի անձուկ սահմանի մէջ, յօրինելու համար իւր “յիշատակարանք յիշեցուցիչք պատմութեանց ազ-

¹ Փաւստոս ըսելով կ'իմանամ այն հայ հեղինակը, որ յեցած “Փաւստեայ Բիւղանդեայ յոյն ժամանակդրի կանոնաց, վրայ յօրինած է Դ. Դարու Հայոց պատմութիւնը՝ Ե. Դարու առաջին կէսին։

գացն հայաստան աշխարհին որդւոց թորգոմայ, (Գ. Խոստաբանութիւն նախագիտելի): Եւ Փաւստոսի մատեանը Ճոխ է եւ առլցուն այսպիսի աւանդութիւններով. ես պիտի ուզեի անուանել զայն Դ. դարու հայ ժողովրդական աւանդութեանց Յիշատակարանը, ուր Ճարտար հեղինակը ամփոփած համբարած է ազատ խմբագրութեամբ այն, ինչ հայ ժողովուրդը գիտցած է աւանդել բերանացի Ե. դարու առաջին կէսին՝ նկատմամբ անցեալ ժամանակներու:

Իրօք ալ Փաւստոսի ծանօթ էին երգք առասպելաց վիպասանութեան, (Գ. ԺՊ), զոր հայ ժողովուրդը կ'երգէր իւր զուարթ ժամերուն՝ ժողովրդական հանդէսներուն, աշխարհաւանդ կացուրդներուն, եւ տխուր օրերուն՝ յուղարկաւորութեանց ժամանակ: Վերջին պարագան առանձին կերպով շեշտուած է Փաւստոսի քով, որ պարսաւելով հայ ժողովրդեան հեթանոսական սովորութիւնները կը գրէ թէ զմեռեալս լային փողովք եւ փանդոք եւ վեօք զկոծսն պարուցն կաքաւելով, (Ե. Լա): Ուրիշ աւելի ցայտուն օրինակ մը այս սովորութեանց կը հաղորդէ Փաւստոս, երբ նկարագրելով գնելի մահուան առթիւ Փառանձեմի սուգը՝ կը գրէ. «Եւ ձայնարկուքն ամենայն ի ձայն ողբոցն սկսան նուազել զիրսն տոփանացն Տիրիթայ, զակն դնելն, զքսութիւն, զհնարս մահութել, զսպանումն, ձայնիւք մըմնջոցն, ի վերայ սպանելոյն ի մէջ կոծոյն ըարբառէին գեղգեղեալ խանդաղատութեամբ», (Գ. ԺԵ):

Ուրախութեան եւ սուգի այս երգերը, ինչպէս վերոյիշեալ տողերէն աւ կը տեսնուի, ոչ բովանդակազուրկ էին եւ ոչ կարճատեւ ժամանակի համար յօրինուած։ Ժողովուրդը անուանի հերոսի երգը ախորժով կը կրէր իւր շրթանց վրայ եւ սիրելի անձնաւորութեան կորուստը կ'աւաղէր ընդերկար։

Երբ Փառանձեմ եղերամայրերու գլուխն անցած հիւսեց իւր ամուսնոյն տարապսյման սպանման եղերերգը մանրապատում պարագաներով, անշուշտ այն շուտով արձագանգ գտաւ ժողովրդեան բերանը, որուն սիրելի էր գնելը։

Այլուր¹ մատնացոյց լրած եմ հին զրոյցներու, վիպական հատուածներու նշմարներ Փաւստոսի Պատմութեան մէջ, որ Եղարուն կրցաւ այնքան թարմութեամբ գրի առնուլ զանոնք։ Եւ զրի առաւ այն ինչ լսեց, եւ լսեց այնպէս ինչպէս բերած հասցուցած էր ժողովուրդը հին դարերէն. զրոյցը իրրեւ զրոյց, վէպը իրրեւ վէպ եւ երգը իրրեւ երգ, իրենց նկարագրովը եւ յօրինուածքով։ Ի հարկէ այսու չեմ ուզեր անպայման հաստատել թէ պատմագրին գրիչը կաշկանդուած մնաց ժողովրդական պատմուածքի հիւսկէն թելերով։ Պատմագիրը ազատ է նիւթի մշակման մէջ, նման պարտիզանի, որ ազատ է տնկելու իւր բուրաստանին մէջ այն ինչ կ'ա-

1 Վաւասարդ (Բուքարեստ) 1923, էջ 17—19
“ԵՐԳՔ առասպելաց վիպասանութեան Փ. Բիւզանդի Հայոց Պատմութեան մէջ”։

խորժի, ջրելու այնպէս ինչպէս կը հաճի, բայց երբ պատահի յանցս ճանապարհի գեղեցիկ ծաղկի մը կամ անուշահամ աղբիւրի, կը փափագի եւ ծաղիկը իւր արմատով եւ աղբիւրը իւր ակով փոխադրել իւր բուրաստանը. այսպէս եւ Փաւստոս մշակած է աղատ ոճով ժողովրդեան աւանդութիւնը իւր Պատմութեան համար. բայց երբ այդ աւանդութեան մէջ պատահած է շենքով եւ շնորհքով գեղեցիկի, չէ դեղեւած ագուցանել զայն էական կազմովը իւր շինուածքին մէջ իբրեւ աղիւս մի կարգած ի մէջ որմոյն շինուածոյ, ի կատարումն բովանդակութեան, կամ գեղեցկութեան:

3. Այսպիսի հազուագէպ գիւտի պատակած է Փաւստոս Տիրիթի տոփանաց երգին մէջ, ուր կը պատմուի Գնելի սպանման պատմութիւնը: Զարմանալի մանրամասնութեամբ, կենդանի գոյներով եւ զգայուն գրչով կը նկարագրէ Փաւստոս (Դ. Ժ) այս եղերեգութիւնը, ուր զոհ կ'երթան հայ արշակունի տան երկու սեպուհներ, երկու հօրեղբօրորդիներ: Եղերերգութեան բովանդակութիւնն է հետեւեալը ամփոփ տողերու մէջ:

Գնել, Հայոց Արշակ թագաւորի եղբօրորդին, կ'ամուսնանայ Սիւնեաց Անդովկ նախարարի դստեր՝ գեղեցիկ Փառանձեմի հետ: Տիրիթ, Գնելի հօրեղբօրորդին, կը յափշտակուի Փառանձեմի գեղեցկութենէն եւ կը ձգտի տիրանալ անոր: Կը յաճախէ քսութիւններ թագաւորի առջեւ Գնելի մասին, ցուցնելով

զայն թագին թեկնածու։ Արշակ հաւատալով
քսութեանց կը վճռէ գնելի կորուստը։ Առիթ
առնելով նաւասարդաց տօնը՝ միջնորդութեամբ
վարդան Մամիկոնեանի գնել կը հրաւիրուի
Շիրակաւան, ուր էր արքունի բանակը։ Փա-
ռանձեմի հետ կը փութայ գնել մասնակ-
ցիլ արքունի ուրախութեանց, բայց հազիւ միջա-
մուխ կ'ըլլայ արքունի բանակին՝ կանխաւ նիւ-
թուած դաւադրութեան համաձայն կը ձեր-
բակալուի գնել արքունական զինուորներէն-
ֆառանձեմ խելակորոյս՝ կը դիմէ Ներսէսի
բարեխօսութեան. բայց ի զուր. թէեւ եպիս-
կոպոսապետը ընդհատելով առաւօտեան պաշ-
տօնը կը փութայ արքունիք՝ նահանջել տալու
թագաւորին՝ մահուան վճիռը, բայց չե յա-
ջողիր կակլել Արշակի սալացեալ սիրտը. երբ
կը ջանար դեռ համոզել թագաւորը՝ կը մտնէ
դահճապետը արքունիք՝ ծանուցանելու թա-
գաւորական հրամանին գործադրութիւնը։ Գնել
սպանուած էր։ Թագաւորը սակայն իրաց արտա-
քին երեւոյթը փրկելու համար՝ մեծահանդէս-
յուղարկաւորութեամբ կը հրամայէ կատարել
իւր եղբօրորդւոյն թաղումը։ Հոն է Փառանձեմ,
որ դառնաղի կ'ողբայ իւր ամուսնոյն անդարձ
կորուստը։ Սպանելոյն դագաղին առջեւ կը յայռ-
նուի աղիտաբեր սպանութեան պատճառը՝ Տի-
րիթի վատշուէր տառփանքը։

Բայց այժմ Արշակ ինքնին թեկնածու է
չնաշխարհիկ Փառանձեմին։ Իբրեւ վրիժառու-
գնելի մահուան՝ հրաման կը հանէ Արշակ մա-

Հուամբ լուծել նենգամիտ Տիրիթի վրէժը։ Այսպէս ապահոված Արշակ կ'առաջարկէ իւր ձեռքը Փառանձեմի, որ ակամայ կ'ընդունի։

Դէպքը տեղի ունեցած է Հաւանօրէն 359ին, ուրեմն Փաւստոսի Պատմութեան գրի առնուելէն իրը կէս դար եւ աւելի յառաջ։ Ժամանակի այս հեռաւորութիւնը եւ դիպուածին այն կենդանի նկարագրութիւնը, ուր գործող անձինք, ժամանակը, տեղն ու պարագաները այնպէս մանր նկարագրուած են իրը ականատեսի գրչով, չեն գտներ ուրիշ կերպով իրենց բացատրութիւնը, բայց եթէ այնու որ դէպքը օր օրին դրոշմուած է ժողովրդեան անգիր մատենին մէջ՝ ձեւուած եւ չափուած այնպէս ինչպէս ըմբռնած է ժամանակը։

Եթէ նկատի առնունք վայրկեան մը թէ գնել Առաւիւտոց գիւղը, Ծաղկոտն գաւառի մէջ, Շահապիվանի մօտ կը գտնուէր վերջին պահուն, իւր ընտանեաց եւ դռան հետ, եւ հետեւցնենք ասկէ թէ այնտեղ էր իւր մնայուն բնակավայրն ալ, կրնանք ենթագրել թէ երգն ալ այն տեղ աւելի ժողովրդականութիւն գտած էր եւ պահուած մինչեւ Եղարու առաջին քառորդը։ Եւ շատ բնական էր այս, քանի որ գնելի անձը սիրելի էր առաւելապէս հոս՝ իւր բունին մէջ, եւ անոր յանկարծակի մեկնումն եւ յանկարծուստ կորուստը ամէնէն աւելի հոս յառաջ բերած պիտի ըլլայ յուղում եւ շփոթութիւն եւ հետաքրքրութիւն սպանման պարագաներուն մասին։ Հարկաւ եկած լուրերն ալ այն պիտի ըլլ-

լային, ինչ որ կը շրջէր հրապարակի վրայ, որոշ մեկնութիւններով, յաւելուածներով, որոնց համեմատ գտաւ դէպքը անմիջապէս արձագանգ ժողովրդական բանաստեղծներու, բերանը:

Փաւստոսի գրիչը այստեղ աւելի ընդօրինակող մ'եղած է քան ստեղծագործող: Ստեղծագործողը հայ ժողովուրդն է, որ իւր գուսաններու կամ վիպասաններու բերնով վերածած է զայն երգի, եւ որդւոց որդի աւանդելով հասուցած է մինչեւ Ե. դարու առաջին քառորդը:

Թէեւ չենք կրնար այսօր կշռել եւ որոշել թէ Երգիս մէջ ո՞րչափը պատմական է եւ ո՞րչափը կը պատկանի երեւակայութեան, բայց կրնանք ուրախ ըլլալ որ պահուած է հոն մեզի հայ ստեղծագործող մտքի մէկ ծնունդը, գեղեցիկ տեսլեամբ եւ չքնաղ յօրինուածով: Բայց ափսոս բազմաշարչար եւ վիրաւոր:

Պատմագիրը, որ զայն հիւրընկալած է Ե. դարուն իւր առաւելապէս եկեղեցական Պատմութեան մէջ, գրուած արձակագիր, ստիպուած է պատշաճեցնել զայն ըստ կարելոյն իւր ոճին եւ ճաշակին: Ստիպուած է արձակել Երգին կալուկապը, զսպուածքը՝ զայն կաշկանդող չափերէն, ստիպուած է անոր զուտ աշխարհիկ պատմուածքը համեմել կրօնական խրատաբանութեամբ, երբ անշուշտ նաեւ սկանուամիտ, ժողովրդեան համարձակախօս տողերէն յապաւուած է ինչ ինչ: Որչափ ալ փափագելի ըլլայ մեզի այսօր լսել Դ. դարու հայ ժողովը դեան զգացող սրտի արտազեղումները իրենց

սկզբնական ամբողջութեան մէջ, բայց Եւ դարուն՝ հայ եկեղեցականի մը համար, որ պիտի մաքառէր հեթանոս սովորութեանց եւ մտածութեանց դէմ, աններելի էր բառ առ բառ արտագրել նման բանահիւսութիւն մը — տոփանաց երգ մը — իւր բոլոր նրբութիւններով։ Եւ արդէն Փաւստոս մեղադրուած է յաջորդներէն¹ իր գրչէն սպրդած քանի մը տողերու իսկ համար։

Այսու հանդերձ նրբաճաշակն Փաւստոս որ գիտցած է գնահատել ժողովրդական երգի մը յարգը՝ տալով անոր տեղ իւր Պատմութեան մէջ, հոգ տարած է մի եւ նոյն ժամանակ չաւրել հիմքն ի վեր ժողովրդական կերտուածքը. ջանացած է պահպանել անոր ներքին նկարագիրը անաղարտ, տեղ տեղ նաեւ արտաքին ձեւը, իւր չափովը, հիւսուածքովն ու բառակերտովը, լսելի ընելով միշտ ժողովրդեան ձայնը, որ զայն կը գեղգեղէ խանդաղատանօք։

Այսպէս երգը թէեւ տուժած է իւր սկզբանական կերպարանքէն մեծ մաս մը, բայց պահպանած է նորէն նշմար մը իւր թարմութենէն, եւ կարելի է դեռ տեսնել եւ զգալ տող ընդ մէջ սկզբնագրին շնորհքն ու արուեստը։

¹ Ղազար Փարակեցի նկատի առնելով Փաւստոսի այս եւ ասոր նման տեղիքները՝ վայրկեան մը կասկածելով անոնց Փաւստոսի գրչին վերաբերելուն՝ կը բացագանչէ։ “Արդ յայնպիսում քաղաքի (Բիւղանդիոն) եւ ի մէջ այնչափ բազմութեանն ուսելոյ վարժեալ այրն Փաւստոս, այնպիսի ինչ արդեօք անհաճոյս լսողաց բանս կարդէր ի Պատմութեան իւրում. քաւ եւ մի լիցիո. էջ 4 (Տփղիս 1904):

Եւ պէտք չկայ շատ զգայուն ականջ կամ նուրբ ճաշակ զգալու համար հոս Երդին արուեստը:

Մինչդեռ հնագոյն երգերու մնացորդներուն մէջ կ'իշխէ ընդհանրապէս քանակականութիւնը քան չափականութիւնը, այստեղ կարծես վերջինս տիրող է, թէեւ ոչ բացարձակապէս: Պիտի նկատենք որ չորրորդ՝ յառաջացեալ դարուն չենք կրնար փնտռել այն արուեստը նոյնութեամբ, որ նուաճած էր հին աշխարհը՝ Քրիստոսէ յառաջ եւ քիչ յետոյ, եւ ոչ այն չափականութիւնը, որ զարգացաւ Ե. դարէն յետոյ տակաւ առ տակաւ: Անցման շրջան մըն էր, զոր կ'ապրէր հայ տաղաչափութիւնը Դ. դարուն:

Հին արուեստին ոյժն էր խօսքին հոսանքը քան վանկաչափը. խօսքը խօսք կը ծնանէր, տողը տող յառաջ կը մղէր, առանց երկար ոլորումներու, մոլորումներու: Տողերը հատու էին, ամփոփ, մէկը միւսէն բղխող, հռետորական եւ երաժշտական շեշտերով. արտաքնով արձակ եւ անկաշկանդ, բայց հոսանքը ունէր ինքնուրոյն չափ եւ սարիք, նման ալիքի, որ մերթ վէտ վէտ կոհակներով եւ մերթ երկարաշունչ եւ խիզախ բախումներով կը ծեծէ ծովափիը:

Այս արուեստը կ'իշխէ ընդհանրապէս Արտաշէսի երգին մէջ (Խոր. Բ, ծ), որ յօրինուած է հաւանօրէն Ա. դարուն Յ. Ք.:

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւն գեղեցիկ եւ հանեալ զոսկէող շիկափոկ պարանն

Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն
Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն
Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց
Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին։

Տիրիթի երգին մէջ աւելի զարգացած է
արուեստը, քանակականութենէ չափականու-
թեան դիմելով, կարծես մէտ վերջինէս ի սպառ
նուաճուելու։ Ինչպէս վերագոյն շեշտեցինք քա-
նիցս, շատ խիստ չենք կրնար գտնուիլ այս տե-
սակէտով Տիրիթի երգին քննութեան մէջ,
քանի որ անիկա ենթարկուած է հզօր երկրա-
շարժի։ Սակայն եւ այնպէս կը գտնուին փլա-
տակներու տակ ալ անաղարտ մնացած բեկոր-
ներ։ Օրինակի համար այսպիսիներէն համեմա-
տութեան կ'առնում երկտողս.

Եւ համբաւ գեղեցկութեան աղջկանն
ընդվայրսն տարածեցաւ,
Եւ համբաւ գեղոյ նորա
յաճախեալ բազմանայր եւ հնչէր։

Ամբողջ երգին մէջ զգալի է ընդհանրա-
պէս 3—3—3 չափը, եւ կրնամ վերապահու-
թեամբ ըսել թէ այս եղած է գլխաւորաբար
իշխող չափը Դ. դարուն, որուն նմանութեամբ
երգուած է ապա Հոհիփսիմեանց մարտիրոսու-
թիւնը սքանչելի “Անձինք նուիրեալք, ի մէջ։
Այս չափը բոլորովին անծանօթ չէ նաեւ հնա-
գոյն երգերու. այսպէս Արտաշէսի երգին եր-
կրորդ եւ չորրորդ տողերն էին՝

Եւ հանեալ՝ զոսկէօղ՝ շիկափոկ՝ պարանն։

Ունինք մեր Երգին մէջ բազմաթիւ անաղարտ տողեր այս չափով. եւ ինչ որ աւելի հետաքրքրական է մեզի, այս չափին համաձայնուած է շատ տեղ նաեւ քերականութիւնը կամ շարադասութիւնը. այսպէս

Ապա Տիրիթն | ի հընարս | նենգութեան | մըտանէր, |
եւ բազում | վարձէր իւր | օդնականս | եւ սատարս:
եւ քանզի | կին նորա | եկեալ էր | ընդ նըմա |
ժանուարաւ,
Ի նըմին | ի նորին | վաշտու էր | ընդ առն իւրում:
Կամ լիցի | քեզ, արբայ | զի հըաման | ը տացես,
ԶՓառանձեմ | կին գնելոյ | թող առից |
ինձ կնութեան | : . . .

Արդ գիտեմ | զոր լուայն | թէ ստոյգ է,
Վասն կնոջ | ըն իւրոյ | եղեւ մահն | Գընելոյ:

Այս եւ նման տողերը ըստ գիպաց չափականութիւն ստացած չեն, այլ խորհրդով չափուած եւ ձեւուած են, իբրեւ մասն չափական ստեղծագործութեան մը:

Բայց զինուորական այս քալուածքը շուտ շուտ ընդհատուած պիտի տեսնեն ընթերցողները. ոչ յաճախ անոր համար, որ բանաստեղծը կը յոգնի իւր ճանապարհին վրայ կամ քալուածքի փոփոխութեամբ միակերպ միաձայնութենէն խոյս տալ կ'ուզէ, այլ վասն զի Փաւստոս սանձարձակ ընթանալ կը նկրտի, իւր լայնատարած, աւելորդաբան ոճին յարմարցնել կ'ուզէ հոսանքը, պարզելով մեկնելով մութն ու խոր-

ՀՐԴԱԿԱՆԸ, ԿՄՐՈւԿՆ Ու ԿԱՐՃԱՊՈՅԹ: Եթէ փորձենք այսպիսի յաւելուածները յապաւել, պիտի ունենանք բազմաթիւ հատուածներ վերոյիշեալ չափով: Օրինակի համար գամին զտէրութիւն նորա ի վերայ իւրեանց, կրնայ նկատուիլ ընդլայնում նախկին երգին հատու նախաղասութեանս՝ գամին զնորա տէրութիւն, որով գեղեցիկ կը համաձայնէր նախորդ եւ յաջորդ չափաւոր հատուածներուն. նոյնպէս ընդ առն իւրում, ժողովրդական ասութեամբ՝ ընդ իւր առնն: Հնագոյն շրջանին աւելի գործածական էր անշուշտ արքայ քան թագաւոր (հմմտ. արի արքայն Արտաշէս եւն). այսպէս երգիս մէջ տողս՝ ազդ լինէր թագաւորին եկն նորա, կրնայ ֆաւստոսի քմահաճոյքէն ըլլալ, փոխանակ հնոյն՝ ազդ լինէր արքային եկն նորա, նաեւ գրութեան հոգին, ներքին ոյժը՝ անկախ արտաքնէն, կ'արտայայտէ այնպիսի երեւակայութիւն, այնպիսի պատկերացում որ հեռու է ասպարիսով Պատմագրին յատուկ ոճէն եւ յղացումէն: Այն քանի մը էջերու մէջ ամբողջ կեանք մը խացած է, ամբողջ աշխարհ մը պատկերացուած է: Հայ արքունիքի դրանդիները ի հիմանց կը խախտուին, բաց են ներքնագոյն սենեակներն ալ, ուր յայտ յանդիման կը տեսնուին արքունի տուներու փոխ յարաբերութիւնները, չարակնութիւնները, քսութիւնները, ժահահոտ է արքունիքը արիւնչեղութեամբ, ապականութեամբ բարուց: Միւս կողմանէ ընտանեկան կեանքի ներքին կարգերը,

տօնի եւ սուգի սովորութիւնները. կայթք եւ
լացք ձեռն ի ձեռն կ'ընթանան: Այնտեղ կը
տեսնենք Հայոց սեպուհին փառաշուք մուտքը
արքունի բանակ, թագաւորը իւր ննջասենեակին
մէջ, հայ կանանց դասը ի լալիս: Ամենայն ինչ
շարժուն պատկերի մէջ կենդանի, զգայուն,
խօսող: Պատկերի միջնակէտն է Փառանձեմ, նա
ընդհանուր ուշադրութիւն գրաւած է իւր
շնորհքով՝ ^ագեղեցկութեամբն եւ պարկեցտու-
թեամբ ^ո. միութիւնը իւր եւ գնելի մէջ սերտ
է եւ հիմնուած սեռն սիրոյ վրայ, ինչ որ կը
փայլի ամբողջ պատերին մէջ. Տիրիթի խարդա-
ւանանքը, Վարդանի հրապոյրը, Գնելի ժամա-
նումը արքունի բանակ եւ կալանաւորումը, Փա-
ռանձեմի խելակորոյս դիմելը ‘Ներսէսի, Արշակի
աննահանչ յամառութիւնը, դահճապետին
վերադարձը, Փառանձեմի սրտածմիկ գոչումը,
եղերամայրերու ողբը, Արշակի մասնակցութիւնը
սուգին, եւ վերջապէս Տիրիթի սպանութիւնը
մէկ մէկ պատկերներ են, նկարագրուած ոչ
պատմագրի փետուրով, այլ բանաստեղծի եր-
եւակայոտ վրձինով: Պատկերին երանգ եւ շուք
տուած են նաեւ օրուան ժամերը եւ բնութեան
տեսարանները. Գնելի վարդագոյն արիւնը կը
հոսէր ^ւի սարակ լերին, երբ ծայրակարմիր
արեգակը կը սկսէր երեւալ հորիզոնին վրայ ^ւի
ծագել առաւօտուն,, այն պահուն երբ եկեղե-
ցասէր ժողովուրդը խոնած Եկեղեցին ցայգա-
պաշտօնով կը դիմաւորէր վարդագոյն արեամբ
ներկուած Յովհանակը: Մկրտիչի յիշատակը: Որպիսի

պատկեր . . . : Տիրիթ Փառանձեմին տիրանալու համար գնելի սպանութիւնը թելադրեց. երբ կարծեց թէ տիրացած է՝ առիւծի թաթերուն մէջ գտաւ զայն, եւ իւր մահուան դատակնիքը լսեց: Երգը կը հետապնդէ միաժամանակ կրկին բարոյական՝ ամուսնական հաւատարմութիւն — չարին չարով հատուցում: Բանաստեղծութեան ոճը մերթ ասպետական է, մերթ եղերերգական, մերթ քնարական, յաջորդաբար զիրար փոխանակող:

Ինքնուրոյն գլուխ մըն է երգս Փաւստոսի Պատմութեան մէջ նաեւ լեզուական տեսակէտով. թէ քերականական համաձայնութեամբ եւ թէ բառագիտութեամբ ինքնակաց է անիկա: Կը յաճախեն հօն այնպիսի քերականական ձեւեր, որոնք հազուագէպ են դասական մատենագրութեան, նոյն իսկ Փաւստոսի նախորդ եւ յաջորդ էջերուն մէջ. եւ անշուշտ Դ. Դարու հայ անգիր գպրութենէն, որ ինքնոյս ժողովրդեան բերանը յօրինուած եւ պահպանուած է, չենք կրնար պահանջել խստօրէն ոչ այն քերականական կանոնաւորութիւնը, եւ ոչ բառերու ընտրութիւնը, որոնք կը փայլին Սահակայ եւ Մաշտոցի անընդմիջական հսկողութեան տակ գոյութիւն առած մատենագրութեան մէջ: Անկանոնութիւնը կնիքն է հնութեան: Կը յիշեմ քանի մ'օրինակ.

ՀՀՀ կարի անսանկու եր գեղեցկութեամբ եւ պարկեցտութեամբ (= որ կարի անուանեալ էր իւրով գեղեցկութեամբ եւն):

էր դուստր մի գեղեցիկ Անդովկայ ուրումն կ ի նախարարացն Աիւնեաց = Անդովկայ ուրումն, որ էր մին ի նախարարացն . . . :

առ համբաւ ցանիւ-նիւն անուանն = ցանկալի անուանն (անձին):

ԴՐԻՒՅԼ ԼԻՆԵ՛Ր Ի- Հօրեղբօրորդին, Արշակ նի-նիւլ ԼԻՆԵ՛Ր ՆԵՆԳՈՒԹԻՒՆ:

ՅՈՐԺԱՄ ԽՈՐՅՈ ԴԵ-ԼԵ-ԱՆՆԻ = ՅՈՐԺԱՄ Կարաց հասանել տեսութեան:

զուր այժմ (ցայժմ) ատէր զքեզ, որ ինմանէ մշ սիրոյ արծանի եւ :

ՆԻ-Ռ ԴԵ-Ռ Երեսացն ծածկէր = ծածկէր զդէմն Երեսաց իւրոց:

ԴՆՈՅ պատճառ եղեալ (պատճառաւ?) = զքուն պատճառեալ:

ամենայն մարդիկն որ իցեն ի բանակին, մ ս+ էլիւ-ցէ նէրնուլ, այլ ամենայն ոք առ հասարակ Երթիցեն սիստեր ժոյժ լունելոյ տոփանացն:

մ իւրէ զանձն քո աշխատ առներ այդ լուն:

ի ին-ըն գնելոյ զանորժան սիրու հարս- Տիրիթն:

անուայր բանին առ ժամանակ մի (ժամանակ մը լուռ մնաց այս նկատմամբ):

Հրաման առցես . . . նուլ առից:

Դարձեալ քերականական ձեւերս՝

“Վաղիւն հասելոյ առաւօտուն օրն լուսանայր իւրաքան. ի վերայ իրացն գործելոց. զհետ լինէին ժամանակայն Տիրիթայ. շուրջ զանութելու դիակամբն, առաջ նիւթեաց. զոր էբրեւ լունել արքային ասէ,,:

Ժողովրդեան սիրելի է փաղաքչանօք անուանել իւր հերոսը. այսպէս գնել կոչուած է ստէպ “պատանեակ”, անգամ մը միայն “սեպուհ” արշակունի,: իսկ այս երգին յատուկ է

առանձին բառարան մը այնպիսի բառերու, որոնք դասական շրջանին կամ անծանօթ են եւ կամ դուն ուրեք գործածուած. այսպէս.

ի մէջ Աշխարանին.
Բազմոցք

ի Գաղտագողօնս անկանիմ:
ի Գահոյսն (= ի մահիճու)
Գոռութիւն մահու
ի Դրացն ի ներքս
Եկն նորա
Եկեղեցախորան ժողովուրդ
Ժանուար
Խիստակ
Կառափել
Զայնարկուք
Սէրկատիտ,
Մըմնջոց ձայնք,
Միջամուխ լինել իմիք,
Մուրտաստան

Կաւասարդաց ժամանակք
տօնք,

Շաղախել զոք իմիք
Խնդանք
Զայլէին,
Աալացեալ,
Աամոյլք (Ճածկոց)
Աատար
Աարակ լէրին
Աեպուհ
Ատաւատք
Տղեմ
Տռփիմ
Տռփանք¹
Փոյրկնջան
Քսիս մատուցանել:

Եթէ Փաւստոս ինքնաբերաբար իսկ ընտրած ըլլար գրութեան այս ոճը, ես պիտի ուղէի տեսնել դարձեալ ժողովրդական երգերու աղդեցութիւնը իր տողերուն վրայ: Բայց այս ոճը բնական չէ Փաւստոսի, աննման իր նախորդ եւ յաջորդ էջերուն, ուստի եւ կը մատնէ իր աղբիւրը, որ բացարձակապէս հայ ժողովրդեան բերնէն կը հոսէ, որ իւր սկիզբն ունի հայ անգիր գրականութեան մէջ. անիկա Տիրիթը տոփանաց երգն է:

1 Անդամ մը Ադաթ. ունի “տռփողն” հմատ. առայս “Եռացյը” Կորիւն վարդապէտ, Էջ 211-213:

“Երդ տոփանացն Տիրիթայ, կ’անուանեմ
գնելի սպանման եղերերգութիւնը հետեւելով
Փաւստոսի այն տեղիքին, ուր կ’ըսուի թէ սկսան
նուագել զիրս տոփանացն Տիրիթայ։ Ար-
դեամբք ալ սպանման մահառիթ պատճառն
եղաւ Տիրիթի տառփանքը. եւ այս իսկ թելա-
դրեց հայ գուսաններուն յօրինել այս նուագը
կամ եղերերգը։

Ստորեւ յառաջ պիտի բերեմ Փաւստոսի
Պատմութեան ամբողջ այս գլուխը, անփոփոխ,
այն ձեւի մէջ, ինչպէս աւանդուած է, դուրս
ձգելով միայն միջանկեալ յաւելուածները՝ Ներ-
սիսի յանդիմանութիւնն եւ անէծքը, որոնք
յայտնապէս կը պատկանին Փաւստոսի գրչին։
Ինձմէ է միայն տնատումը կամ տողերու բա-
ժանումը։ Համեմատած եմ հատուածս մեր Աս-
տենադարտնի թ. 767 (A) եւ 904 (B) ձե-
ռագիրներու հետ։

ԵՐԳ ՏԻՒՓԱՆԱՑՆ ՏԻՐԻԹԱՑ

(Փ. Բիւզանդ Դ, ԺԵ:)

Զայնու ժամանակաւ՝ էր դուստր մի՝ գեղեցիկ՝
Անդովկայ՝ ուրումն մի¹,
ի նախարարացն նահապետին Սիւնեաց,
որում անուն՝ Փառանձեմ՝ կոչէր,
զորմէ կարի անուանեալ էր գեղեցկութեամբ
եւ պարկեշտութեամբ:

Ապա Գնել՝ պատանեակն՝ եղբօրորդին՝ արքային՝
Էառ զնա՝ ի կնութիւն իւր:

Եւ Համբաւ՝ գեղեցկութեան՝ աղջկանն
ընդ վայրսն՝ տարածեցաւ՝

Եւ Համբաւ՝ գեղոյ նորա՝
յաճախեալ՝ բազմանայր՝ եւ հնչէր:

Ապա՝ առ Համբաւ՝ ցանկութեան՝ անուանն²
տրփեալ լինէր՝ մեւս³ եւս հօրեղբօրորդին՝
Գնելոյ՝ որում անուն՝ Տիրիթ կոչէր:

Վասն որոյ՝ անկանէր՝ ի գաղտադողօնս՝
մինչ զի՝ զնուն⁴ իւր՝ տեսանել՝ կարասցէ:

Եւ յորժամ՝ կարացն՝ տեսլեանն՝ որում⁵ ցանկայր՝
այնուհետեւ՝ հնարս խնդրէր՝ առն կնոջն՝

1 մին Ա:

2 “Նորայր՝ Կորիւն 211 կը հարցնէ անուանն, նուոյն,,
որ ուղիղ չի թուիր. իմա ցանկալի անուան = անձին,,
ԱՅ ձեռագիրներն ունին՝ ցանկութեանն յանուանն,,”

3 Տալ. մին եւս. Նորայրի Ձեռագիրը (Կորիւն, 211)
միւս. Ա մինչ եւս:

4 մինչ զանուն Ա:

5 յորում Ա:

կորստեան:

ո գիտէ՝ զկին¹ նորա՝ նմա հնար լիցի՝ յափ-
շտակել:

Ապա Տիրիթն՝ ի հնարս՝ նենգութեան՝ մտանէր,
եւ բազում՝ վարձէր իւր՝ օգնականս՝
եւ սատարս՝

որով զիւր՝ չարախօսութիւնն՝
յառաջ վարել՝ կարասցէ:

Եւ քսիս՝ ստութեան՝ զգնելոյն՝ նենգութեամբ՝
առ թագաւորն՝ Արշակ՝ մատուցանէր,
թէ գնել թագաւորել կամի եւ զքեղ
սպանանել,

եւ՝ ամենայն՝ մեծամեծք՝ եւ նախարարք՝
եւ ազատք՝ սիրեն՝ զգնել.

եւ՝ ամենայն՝ աշխարհիս՝ նախարարք՝
կամին՝ զտէրութիւն նորա ի վերայ իւրեանց՝
առաւել՝ քան զքո.

արդ, ասեն, գիտեա եւ տես, արքայ,
զինչ գործեսցես. որպէս եւ կամիս,
զիարդ մարթասցիս ապրել:

Եւ այսպիսի բանիւք գրդուէին զթագաւորն
Արշակ, մինչեւ հաստատէին ի միտս թա-
գաւորին զիւրեանց ասացեալսն:

Ապա՝ ոխացեալ՝ թագաւորն՝ ընդ պատանեկին՝
գնելոյ,

եւ բազում անգամ հալածական առնէր զնա.
եւ նիւթեալ լինէր՝ նենգութիւն՝ բազում
ժամանակս:

¹ տակ. զկինի:

Ապա՝ զնաւասարդաց ժամանակօքն՝
առներ խորհուրդ՝ թագաւորն՝ Արշակ,
կոչել առ ինքն՝ զպատանեակն՝ գնել՝
եւ սպանանել:

Ապա՝ առաքէր՝ զվարդան՝ զեղբայր սպարապետին, զնահապետ ազգին Մամիկոնեան տոհմին,
զի մեծաւ՝ երդմամբ՝ եւ նենգութեամբ՝
կոչել կարասցէ,
զի մի խորհուրդն՝ յայտնեսցի՝
գուցէ փախիցէ՝ եւ ապրիցի¹,
այլ զի պատրանօք՝ եւ հրապարանօք
ածիցէ՝ մինչեւ ի տեղին՝ մահուն:

Եւ էր բանակ թագաւորին՝ ի Շահապիվանի,
ի բուն բանակետեղսն² Արշակունեացն,
ի ներքոյ Սիւսեացն³ եւ ի վերայ Ասպարիսացն:
Եւ առաքեալ Վարդան՝ մեծ նահապետն⁴,

յարքայէն Արշակայ,

Եկն եգիտ՝ զպատանեակն՝ գնել՝ ի մօտաւոր՝
տեղւոջն,

այս ինքն՝ ի գիւղն՝ Առաւիւտոց՝ անուանեալ:

Մեծաւ ուխտիւ՝ եւ բազում՝ պատրանօք՝
զպատանեակն՝ գնել՝ հանգերձ իւրով կնաւն
եւ դրամբն՝ հաւանեցուցանէր՝
երթալ՝ հասանել՝ ի բանակն՝ արքունի,
իբրեւ այն թէ՝ ի մեծարանս ինչ զնա կոչիցէ՝
թագաւորն.

¹ ապրեսցի A:

² տպ. բանակի տեղսն:

³ Սիւնեացն A:

⁴ տպ. զվարդանն զմեծ:

բազում ինդրանօք¹ տարեալ հասուցանէր,
 եթէ՝ թագաւորն՝ Արշակ՝ ոչ կամեցեալ՝
 զտաւնս Նաւասարդաց՝ առանց քո՝ անցու-
 ցանել՝
 զի հաճեալ՝ եւ քաղցրացեալ՝ է ընդ քեզ.
 վասն զի՝ ըստ բանից՝ չարախօսացն՝
 ոչինչ գտաւ՝ ի քեզ՝ չարութիւն,
 եւ եհաս՝ ինքն ի վերայ՝ զի զուր այժմ՝
 ատէր զքեզ,
 որ ի նմանէ՝ մեծ սիրոյ՝ արժանի ես:
 Ապա՝ չուեաց՝ ամենայն՝ կազմութեամբն՝ իւրով՝
 գնել,
 երթեալ՝ հասանէր՝ ի բանակն՝ արքունի՝
 զգիշերն՝ ամենայն՝ բազում փութով՝
 տագնապաւ,
 վասն զի վաղիւն՝ հասելոյ առաւաւտուն²,
 աւրն՝ լուսանայր՝ կիւրակէն:
 Եւ յայնմ աւուր տաւն դիպեցաւ յիշատակի
 մեծին Յովհաննու,
 որ ի Գրիգորէ եւ ի Տրդատայ՝
 յաւանին Բագաւանին կարգեալ էր . . .
 եւ այնմ գիշերի՝ ցայդապաշտաւն մեծ եղեւ
 ի բանակին առ Կաթողիկոսին:
 Իսկ իրրեւ՝ առաւաւտն՝ ծագեաց՝
 հասանէր՝ վաշտն գնելոյն՝ ի բանակն՝ արքունի:
 Եւ մինչ գնելն՝ արքունական՝ բանակին՝ Լինէր՝
 միջամւխ,
 ազդ լինէր՝ թագաւորին՝ եկն նորա:

¹ ինդանօք:

² ի վաղիւն AB առաւօտն AB:

Ապա՝ ելանէր՝ հրաման՝ յարքունուստ՝
 արտաքս ունել՝ [զգնել]՝ եւ տանել՝ սպանանել՝
 եւ մինչդեռ՝ գայր նա՝ ընդ բանակամեջն,
 եւ էր հեծեալ յերիվարին իւրում,
 իբրեւ մերձ եղեւ ի հրապարակն արքունի,
 եւ անդ՝ ի¹ յարքունուստ՝ հասանէին՝
 բազում սպասաւորք՝ վառեալք՝
 սուսերաւորք՝ նիզակաւորք՝ վազրաւորք²,
 սակրաւորք՝ սունաւորք՝ եւ սպարակիլք՝
 հետեւակք,
 որք՝ մատուցեալք՝ բուռն հարեալք՝
 ընկենուին յերիվարէ անտի
 զպատանեակն գնել,
 եւ ձեռս յետս³ կապէին զնա,
 եւ առեալ գնային ի տեղի կառափելոյն:
 եւ քանզի՝ կին նորա՝ եկեալ էր՝ ընդ նմա՝
 ժանուարաւ⁴,
 ի նմին՝ ի նորին՝ վաշտու էր՝ ընդ առն իւրում=
 իսկ իրրեւ՝ տեսանէր՝ թէ կալան՝ զայրն իւր՝
 եւ կապեցին, վաղվաղակի՝ ընթացաւ՝
 յեկեղեցախորանն՝ ժողովուրդն՝
 ուր պաշտաւն՝ մարդկան՝ բանակին
 առ Աստուած՝ կատարէր,
 մինչդեռ՝ առաւաւտին աղաւթքն մատչէին,
 եւ անդ Ներսէս մեծ եպիսկոպոսապետն:

1 Նորայր կ'առաջարկէ՝ եւ անդը (Եջ 211):

2 այսպէս Յ. տպ. վաղրաւորք . հմմտ. առ այս Վարդաննեան, Բառաքննական դիտողութիւններ. Դ:

3 ի յետս Ա:

4 տպ. ժանուար :

Իսկ կինն հասեալ առ արքեպիսկոպոսապետն
գոյժ արկանէր նմա
զիւրոյ առնն՝ տարապարտ՝ կորուստն.
Ճշեալ մեծաձայն՝ Վաղ հասիր, ասէ, դու¹,
զամուսինն իմ՝ զուր առանց՝ վեասու՝
եւ յանցանաց՝ խողիսողեն:
Իսկ նորա՝ խափանեալ՝ զպաշտաւնն,
ընթանայր՝ ի խորանն՝ արքունի՝
հասեալ ի դրացն ի ներքս՝ առ թագաւորն՝
անկանէր:

Իսկ թագաւորն իբրեւ տեսանէր զմեծ քահա-
նայապետն, գիտացեալ զբարեխաւսութիւն
համոզելոյն², վասն առնն մահուանն՝ զի մի
մեռցի:

Յայնժամ՝ թագաւորն՝ զիւր սամոյրսն՝ զգլխովն՝
ածեալ՝ ի փոյրկնջանն³՝ մտեալ՝
զիւր դէմս՝ երեսացն՝ ծածկէր
քնոյ պատճառ եղեալ՝ զի զնորա բանսն
մի լուիցէ:

Իսկ սուրբ Ներսէս մատուցեալ բուռն հարկա-
նէր զթագաւորէն. խօսէր ընդ նմա եւ ասէր.
Թագաւոր՝ յուշ լիցի՝ քեզ քո տէրն, ...
խնայեամ՝ յանձն քո՝ մի հեղուլ՝ զարիւն՝
եղբօր քո՝ հարազատի,
սպանանել՝ զարդարն՝ ի տարապարտուց՝

¹ տպ. դեռ:

² Տպ. համոզելոյն:

³ Տպ. ի փոյթ կնջանն, հմմտ. առ այս Նորայր՝ Կորիւն վարդապետ, էջ 342, ուր կը համեմատէ սանսկրիտ րայանկա բառին հետ “մահիճ” իմաստով:

Յանիսայ:

Ֆոկ թագաւորն՝ սալացեալ՝ ոչ (ինչ) լսէր
զերեսսն՝ վտաւատաւքն՝ ծածկեալ՝
ոչ բանայր,

եւ ոչ կամեր առնել բանիցն պատասխանի,
այլ՝ ընկողմնեալ՝ պատեալ՝ ծածկեալ կայր՝
ի գահոյսն,

զի եւ շարժել անգամ՝ ոչ տղէր:

Բոկ մինչդեռ նա (Ներսէս) զայս եւ զայսպիսի¹
բանս ողոքով ընդ թագաւորին խօսէր,
գայր՝ արտաքուստ՝ դահճապետն՝ Երազմակ,
մտանէր՝ ի խորանն՝ արքունի, սկսանէր պատմել
զի ի գլուխ հանի՝ կատարեցի,
զամենայն, ասէ, զհրամանս՝ արքունի.
առի՝ գնացի՝ զգնել, տարայ՝
մինչեւ յորմ՝ Սիւսին²,
սպանի՝ եւ անդէն՝ թաղեցի:

Ապա խօսել սկսանէր սուրբն Ներսէս . . .

Ֆոկ զպատանեակն՝ գնել՝
առնուին՝ գնային՝ մաւտ ի Սիւսն³՝ արքունի,
եւ անդէն կառափէին, ի սարակ լերինն,
որում տեղւոյն Լսին անուանեալ է,
մաւտ յորմածս արգելոցացն որսոյն էրրէոցն,
ընդդէմ մուրտաստանին,
աղբերացն՝ բազմոցացն՝ արքունի,
յանդիման բանակետեղ բնին:

Ապա հրաման եղեւ յարքայէն

¹ Տպ. այսպիսի . . . ողոքոյ. Հմմա. Կորոյլ: Էջ 202:

² Նիւսի Ա:

³ Սիւսն Ա:

ամենայն մարդիկն որ իցեն ի բանակին,
մեծ եւ փոքր առ հասարակ
մի ոք իշխեսցէ չերթալ,
այլ ամենայն ոք առ հասարակ երթիցեն,
դիցեն աշխար կոծոց¹,
եւ լացցեն՝ զգնել զմեծ սեպուշն² արշակունի³
զսպանեալն:

Իսկ ինքն՝ թագաւորն՝ գնացեալ՝ ի լալիսն
նստեալ լայր՝ զեղբաւրորդին իւր՝,
զոր ինքն եսպան,
երթեալ՝ նստէր³ մաւտ առ դին՝ լայր ինքն,
եւ տայր հրաման կոծ մեծ եւ աշխար դնել
շուրջ զսպանելով՝ դիակամբն:
Իսկ կինն՝ սպանելոյն՝ Փառանձեմն
զհանդերձսն՝ պատառեալ՝ զգէսս արձակեալ՝
մերկատիտ՝ ի մէջ աշխարանին՝ կոծէր.
ձայն արկանելով ճչէր,

յողբս արտասուաց յաղիողորմ դուժի
առ հասարակ զամենեսեան լացուցանէր:

Իսկ թագաւորն Արշակ⁴ ի լալիսն
տեսանէր զկինն սպանելոյն,
տոփէր եւ ակն դնէր՝
առնուլ զնա իւր կնութեան:
Իսկ այն՝ որ զնենգութիւն՝ քսութեանց⁵
նիւթեաց,

1 աշխարհակոծ Ա:

2 լացցեն զմեծ սեպուշն Ա:

3 նստեալ Ա:

4 “Արշակ” լունի Ա:

5 քսութեանցն Ա:

եւ դաւով՝ ի վերայ՝ իւրոյ հարազատին՝
 սպանութիւնս՝ կատարեաց,
 վասն նորին կնոջն՝ արար զայն,
 զի մեծապէս սիրով՝ հարեալ էր՝ ի նմա.
 զՏիրիթն ասեմ՝ որ յառաջագոյն հարեալ էր [†]
 ի կնոջն յայնմիկ,
 վասն որոյ՝ զնենգութիւն ²՝ սպանութեանցն՝
 թագաւորաւն՝ գործեաց:
 Իսկ մինչդեռ՝ ի նմին՝ կոծն սաստկացեալ էր,
 Տիրիթն՝ սկսանէր՝ ժոյժ չունելոյ՝ տոփանացն ³.
 պատգամ յղէր ⁴ առ կին մեռելոյն, ասէ, զի
 “Մի՛ կարի՝ զանձն քո՝
 աշխատ առներ՝ այդչափ,
 զի այր բարի ես եմ քան զնա
 ես սիրեցի զքեզ՝ վասն այսորիկ՝ մատնեցի՝
 զնա ի մահ,
 զի զքեզ՝ առից ինձ՝ կնութեան ⁵:
 Արդ մինչ դեռ կոծ մոլութեան ⁵՝
 զդիակամբն՝ զայլէին,
 զայսպիսի՝ պատգամս ⁶՝ առաքէր՝ Տիրիթն:
 Բողոք բառնայր (Փառանձեմ) թէ
 “Լուարուք՝ ամենեքեան՝ զի մահ ⁷՝ առն իմոյ՝
 վասն իմ եղեւ,
 զի որ ինձ՝ ակն եդ՝ վասն իմ՝ զայրն իմ՝

¹ էր չունի տալ. այսպէս Ա:

² Տպ. զնենգութիւնս. այսպէս Ա:

³ տոփանացն ԱՅ:

⁴ Նորայր, էջ 191:

⁵ մոլորութեանն Ա:

⁶ պատարագս Ա:

⁷ մահն Ա:

ետ սպանանելու.

զհերն¹ փետէր ճշէր ընդ կոծելն:

*Ապա իբրեւ՝ մեծ իրքն՝ համարձակ՝ յայտնեցան,
ի լսելիս ամենեցուն եւ ի ձայնարկուսն²
ամենայն, եղեւ նա՝ մայր ողբոցն:*

*Եւ ձայնարկուքն³՝ ամենայն՝ ի ձայն ողբոցն
սկսան՝ նուագել՝ զիրսն՝ տրփանացն՝ Տիրիթայ,
զակն դնելն՝ զքսութիւնն՝ զհնարս մահու
նիւթել՝ զսպանումն,*

ձայնիւքն մրմնջոցն՝ ի վերայ սպանելոյն՝

ի մեջ կոծոյն բարբառէին,

գեղգեղեալ խանդաղատութեամբ:

Ի նուաճել իւրեանց ձայնիցն՝

իրքն յայտնեալ հռչակ հարկանէր :

Չոր իբրեւ լուաւ⁴ թագաւորն Արշակ,

եւ եհաս ի վերայ իրացն,

զարմացեալ լինէր, արմանայր ընդարմանայր,

ստրջացեալ ի միտ առնոյր զիրսն:

Ապա խօսել սկսանէր թագաւորն,

ծափս զծափի հարեալ՝ մեծաւ զղջմամբ

ընդ իրսն զոր գործեաց, ասէ.

“Վլասն զի՝ ի կնոջն՝ գնելոյ՝

զանարժան՝ սիրով հարաւ⁵ Տիրիթն,

առ այնմ՝ զշարիսն՝ նիւթեաց՝

զքսութիւն՝ զմահուն՝ գոռութիւն⁶,

¹ Տալ · զհեր:

² Տալ · ձայնարկունքն 22 · ձայնարկուքն:

³ Տալ · ձայնարկունքն, այսպէս 22:

⁴ Լուեալ A:

⁵ Հարեալ A:

⁶ Գորդութիւն A:

զուր եւ՝ տարապարտ,
 եւ զմեզ եւս՝ արդար¹ արեանն՝ շաղախեաց,
 վասն իւրոյ պղծութեանն՝ զեղբայրն իւր՝
 ետ կորուսանել,
 եւ զանչնարին՝ չարիսն՝ եւ զանէծս՝
 որ ոչ անցանեն՝
 ետ մեզ՝ ժառանգել:
Ապա իբրեւ՝ հասանէր՝ թագաւորն՝
 յիրացն հաստատութեան ի վերայ՝
 եւ ճշգրտէր զիրսն,
 խլխլեալ անսայր բանին առ ժամանակ մի:
 Իսկ իբրեւ՝ զմեռեալն՝ ծածկեցին,
 անդէն՝ ի տեղւոջն՝ յորում՝ սպանաւն,
 եւ աւուրք՝ հարուստ՝ անցին՝
 ի վերայ իրացն՝ գործելոց,
 զատգամ յղէր Տիրիթն առ թագաւորն,
 “Աւմ լիցի՝ քեզ, ասէ², արքայ,
 զի հրաման տացես,
 զՓառանձեմ՝ կին գնելոյ՝ թող առից՝
 ինձ կնութեան,:
 Զոր իբրեւ լուեալ արքային՝ ասէ,
 “Արդ հաստատ³ գիտեմ՝ զոր լուայն՝
 թէ ստոյգ է,
 վասն կնոջն՝ իւրոյ՝ եղեւ մահն՝ գնելոյ,:
 Եւ անդէն՝ արքայն՝ մահ խորհէր,
 սպանանել՝ զՏիրիթ եւս՝
 փոխանակ՝ ընդ մահուն՝ գնելոյ:”

¹ յարդար Ա:² Տոլ. քեզ ասէ:³ հառ աստեաւ Ա:

Զոր իբրեւ լուաւ Տիրիթ, զահի հարեալ
յարքայէն գիշերի փախստական լինէր:
Ապա՝ ազդ լինէր՝ թագաւորին՝ Արշակայ,
փախուստն՝ Տիրիթայ.

տայր հրաման՝ թագաւորն՝ Արշակ,
ազատագոնդ՝ բանակին՝ զհետ լինել՝
Տիրիթայն.

զի իբրեւ՝ հասցեն նմա՝
անդէն՝ ի տեղւոջն՝ սպանցեն:
Բազումք եւ քաջք՝ զհետ լինէին՝ փախուցելոյն¹
Տիրիթայ.

ապա երթեալ հասանէին ի գաւառին Բա-
սենոյ, ի մէջ մայրեացն,
ի տեղւոջն՝ յորում հասանէին,
անդէն զՏիրիթն սպանանէին:

Եւ յետ այսորիկ էառ իւր Արշակ զկինն
սպանելոյն² զՓառանձեմն: Եւ որչափ սիրէր
արքայն Արշակ զկինն, նոյնչափ ատեաց կինն
զարքայն Արշակ³, ասելով թէ
Թաւ է մարմնով եւ թուխ է գունով:

—

Կը խոստովանիմ թէ այս տնատումը շատ
տեղ բռնազրօսիկ է եւ արուեստական: Երգին
այժմեան վիճակը թոյլ չի տար առանց մեղան-
չելու աւանդութեան դէմ, լաւագոյն կերպա-

1 Փախուցելոյն Հ-Նէ Ա:

2 զԳնելոյն ԱԲ:

3 Արշակ Հ-Նէ Ա:

Նանաց տակ ընծայել զայն։ Եթէ յաջողի բանասիրութեան վերականգնել Փաւստոսի շատ տեղ վեասուած բնագիրը համեմատութեամբ ընտրելագոյն ձեռագիրներու, կը յուսամ թէ պիտի ստացուի նաեւ այս հատուածիս մէջ հին Երգէն աւելի անաղարտ տողեր, չափով եւ շեշտով աւելի համապատասխան նախնականին։

Մինչ այդ՝ այս եւս բաւական է ճաշակ մը ստանալու համար հին Հայոց վիպասաններու Երգերէն։

Է.

ՓԵԼՈՍՈՎ ԲԻՒԶԱՆԴԻ ԱՂԲԻԿԻՆԵՐԻՆ

Ա.ՔԱՆՉԵԼԻՔ ԶՈՒ ԵՑՈՅՑ ԱՍՏՈՒՄԾ Հ ԶԵԽՆ ՄՐՅՈՑՆ
ԵՐԱՌՄԱՆ

Է.

ՓԱՀՈՑՈՒՅԹԻՒՆԴԻ ԱՎՐԻՒԲԵՐԻՆ

ԱՔԸՆՉԵԼԻՔ ԶՈՐ ԵՑՈՅՑ ԱՍՏՈՒՄՆ Ի ԶԵՄՆ ՍՐԲՈՅՆ
ԵՐԱԾՈՒՄՈՍԻ

Արդէն Հ. Յովսէփի Գաթըրճեան մատնացոյց լըռած էր, թէ Փաւստոս իւր Պատմութեան մէջ օգտուած է Հարանց Վալրերէն. “Ներսէսի սարկաւագապետին Խաղայ հրաշից նկատմամբ կ'օրինակուի ինչ ինչ անապատաւոր հարց պատմութեանց մէջէն։ Ուրիշ վանական պատմութեանց կամ Հարանց վարուց մէջ կարգացածն ի Հայաստան Մամբրէ միայնանոցը կը բերէ անշուշտ”¹։ Թէեւ մասնաւոր ակնարկութիւն մը որոշ կէտի մը մասին չենք գտներ Հ. Գաթըրճեանի գրութեանց մէջ, բայց անոր սուր գատողութիւնը կ'արդարացնէ Ա. Երասիմոսի Սքանչելիքը, որ պահուած է մեր 705 Ոսկեփորիկի մէջ, Հարանց Վալրուց պատմութիւններու շարքին մէջ։

Չեռագիրս, նոր ստացուած Կ. Պոլսէն, գրուած է 1403ին, Անձեւացեաց վանքին մէջ

¹ Արբազան Պատարագամատոյցք, Վիեննա 1897.

եւ կը պարունակէ հարուստ մաս մը Հարանց Վարուց հնագոյն խմբագրութենէն, կան հու հատուածներ, որոնք անծանօթ մնացած են Հարանց Վարուց վենետիկի 1855ի հրատա- րակութեան:

“Սքանչելիք զբր եցոյց Աստուած ի ձեռն սրբոյն Երասիմոսի, այն մասերէն է, որոնք չեն առնուած յիշեալ հրատարակութեան մէջ: Բայց անիկա կը վերաբերի Հարանց Վարուց, եւ թարգմանութիւնը շատ հին կ'երեւայ, թերեւս նոյն իսկ Ե. դարէն, թէեւ ցցց տայ տեղիս տեղիս լեզուական խանգարումներ: Նոյն Սքան- չելիքը ունինք նաեւ մեր Թ. 213, թղ. 297 ա Յայսմաւուրքի մէջ, ենթարկուած նոր խմբա- գրութեան, լեզուի եւ շարադասութեան հզօր փոփոխութիւններով, այնպէս որ համեմատու- թեան առնուլ անկարելի է:

Այս Սքանչելիքը, եթէ ոչ ուղղակի Թ. 705ի ընծայած խմբագրութեամբ, բայց գոնէ անոր մէկ հնագոյն ձեւովը ծանօթ եղած է Փաւստոսի ի վարս Ս. Շաղիտայի: Ինչ որ կը պատմուի հոս Ս. Երասիմոսի մասին, նոյնը նմանողութեամբ մերձեցուած է Շաղիտայի, այսպէս ցամաք ոտքով գետերէն անցնիլը, առ- իւծի թաթին բուժումը: Ուշադրութեան ար- ժանի է որ Փաւստոս (Ե. իե) նշանակելով Ս. Շաղիտայի անապատը “ՅԱռիւծ Լերինն”, թերեւս ասկէ մղուած հնարած է Սրբոյն բնա- կակցութիւնը առիւծներու հետ:

Աը գրէ Փաւստոս (Ե. իզ).

"Հաղիտայս, այր սուրբ, էր լեալ աշակերտ մեծին դանիէլի. եւ ի տղայութենէ իւրմէ մնեալ էր համակ յանապատս եւ ընդ անապատաւորս խոտաճարակ լեալ էր: Եւ յետ հանգստեան սրբոյն Ներսէսի գնաց չոգաւ ի գաւառն կորդուաց, եւ առնէր նշանս եւ սրանչելիս. եւ բնակէր ի մէջ առիւծուց. աւելի քան զքսան առիւծ հանապաղ շրջէին ընդ նմա հանապաղաւրդեալք:

Էր զի լինէր զի յորժամ ցաւ ինչ ցաւէր գաղանացն, գային շուրջ պատէին զնովաւ, եւ ձգձգէին զՀաղիտայն, եւ նշանաւ առնէին խընդրել զբժշկութիւն: Եւ էր երբեմն՝ զի առեւծ մի մեծ, եւ էր ելեալ եղէգն ընդ թաթուլ բազկին առիւծոյն. եւ եկն առեւծն առ սուրբն Հաղիտայն ի լեառն՝ յորում նստէր. եւ զաւրէն մարդոյ ի վեր առեալ զթաթուլն՝ ցուցանէր նմա զվէրն, նշանացէր նմա բժշկել զինքն: Իսկ սուրբն Հաղիտա հանէր զեղէգն՝ որ ընդ վէրն մտեալ էր, եւ թքանէր ի վէրն, եւ թաշկինակաւն՝ զոր ընդ գլուխն իւր էր ածեալ՝ հանեալ պատէր զթաթ առիւծուն եւ բժշկէր:

Եւ այսպէս բիւրապատիկ եւ պէսպէս առնէր զսքանշելիս: Եւ գաղանք էին կենաց կցորդ նորա, մինչ շրջէր նա յանապատս զամենայն աւուրս կենաց իւրոց:

Եւ ի գետ իրեւ հասանէր, կաւշկաւքն անցանէր ի վերայ ջուրցն գետոցն, եւ ոչ թանային կաւշիկքն նորա . . . :

Կայ ասորական գրականութեան մէջ Ա.

Շաղիտա մը, որ գործած է դ. դարուն ի բեթ
Կարդու (Վարքը Bedjan, Acta martyr. et Sanc-
tor. I, 424 - 465), եւ անշուշտ այս առաքեալն
է Կորդուաց, զոր Փաւստոս Դանիէլի աշակերտն
ըրած է։ Այս մասին կ'անդրադառնանք մենք
ուրիշ առթիւ։

Այս տեղ կը հրատարակեմ Սքանչելիքս
իւր ամբողջութեան մէջ համաձայն մեր թ. 705,
թղ. 355ա—356ա Ոսկեփորիկին, թողլով
համեմատութիւնը ընթերցողներուս։

ՍՔԱՆՉԵԼԻՔ ՁՈՒ ԵՑՈՅՑ ԱՍՏԱԿԵՐ Ի ՀԵՌՆ
ՄՐՅԱՑՆ ԵՐԱԿԱՌՈՈՒ

Սուրբս այս երասիմոս բնակեալ էր յա-
նապատն որ էր մերձ ի Յորդանան։

Արդ այսպէս ընկալաք ի հարց սրբոց որ
էին մերձ առ երանելին, եւ պատմեցին մէզ վասն
սրբոյ ծերոյն, զի երթայր ի վերայ Յորդանանու
որպէս ի ցամաքի։ Դէպ եղեւ յաւուր միում
երթալ ծերոյն մերձ յեզրն Յորդանանու։ Եւ
հանդիպեալ նմա¹ առեւծ մի մանչելով եւ ար-
տասուելով։ Եւ ունէր ի ձեռին իւրում խոցուած
եղեգան։ իբրեւ ետես զծերն, անկեալ երթայր
զհետ նորա։ կալեալ զվէրս ձեռաց իւրոց առաջի
ծերոյն՝ ինդրէր ի նմանէ զբժշկութիւն որպէս
բանաւոր։ Իբրեւ ետես ծերն զառիւծն ի նեղու-

¹ Զեռ. նմայ։

թեան՝ կալեալ զձեռանէ նորա եհան զեղեգն հարեալ ի նմա՝ յոյժ զգուշութեամբ. եւ մաքրեալ զվերն¹ առողջացոյց եւ արձակեաց խաղաղութեամբ: Իբրեւ ողջացաւ առիւծն՝ ոչ մեկնէր ի ծերոյն, այլ շրջէր զհետ նորա: Եւ տեսեալ զիմաստութիւն գաղանին փառաւորեաց զԱստուած: Եւ յայնմ հետէ կերակրէր զնահացիւ եւ այլ զոր ինչ եւ հանդիպէր տայլ նմա: Եւ էր էշ մի որ բերէր ջուր յանապատն, վասն զի ոչ գոյր մերձ յանապատն, բայց միայն ի Յորդանանէ: Եւ էր հեռաւոր անապատն ի Յորդանանէ իբրեւ մղոնաւ միոյ: Իսկ երանելի ծերոյն կացուցեալ զառիւծն ի սպասաւորութիւն իշոյն², զի արածէր եւ բերէր զջուր վանացն: Եւ եղեւ յաւուր միում զի արածէր զնա, ննջեալ առիւծուն՝ հեռացաւ ի նմանէ էշն. Եւ հանդիպեալ ճանապարհորդաց որ երթային իշնդիկս, հանդերձ ուղտաւք: Եւ նոցա տեսեալ զէշն առին եւ տարան ընդ ինքեանս: Իբրեւ զարթեաւ առիւծն, ոչ ետես զէշն. յարուցեալ ընթանայր յայս կոյս, յայն կոյս. Եւ իբրեւ ոչ եգիտ, գայ յանապատն, թերեւս անդ իցէ, եւ ոչ եգիտ: Եւ տեսեալ ծերոյն զառիւծն կարծեաց թէ կերեալ իցէ. Եւ ասէ ցնա. Ո՞ւր է էշն: Եւ նա լոեալ հայէր ընդ գետինն իբրեւ զմարդ: Ասէ ցնա ծերն. Կերա՞ր զէշն. կենդանի է Տէր, զգործն զոր գործէր էշն, զնոյն պարտ է եւ քեզ

1 Թ. 213 ունի հոս. «Եւ մաքրեալ զվերսն եթուք ի նմա եւ ողջացոյց. Եւ առիւծն այլ ոչ մեկնեցաւ ի ծերոյն»:

2 Զեռ. իշուն:

գործել։ Եւ նա հնազանդեալ աստուածային հրամանաւ¹ բերէր զջուրն ի Յորդանանէ ի յանապատն։

Եւ եղեւ յետ ժամանակի գալ յանապատն իշխանի միոյ յերկրպագութիւն սուրբուխտին եւ ինդրել աղաւթս ի ծերոյն։ Եւ տեսեալ զառեւծն զի բերէր ջուր վանիցն, ի հիացման եղեալ հարցանէր ի նոցանէ թէ զինչ իցէայն։ Եւ ծանուցանեն նմա զորպիսութիւնն։ Եւ նորա ողորմեալ առեւծուն, հանեալ երիս դաշեկանս ետ ի գինս իշոյն², զի ազատեսցի առիւծն։ Եւ իբրեւ ազատեցաւ առեւծն, դարձեալ սպասաւորէր իշոյն²։

Իսկ յաւուր միում դէպ եղեւ առեւծուն հանդերձ իշովն բերել ջուր յանապատն։ Եւ հանդիպեալ այնոցիկ որոց տարեալ էր զէշն, դարձեալ հաց բերելով ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ։ Եւ էշն ընդ նոսա։ Եւ առեւծուն տեսսեալ ծանեաւ զէշն, գնաց ընդ առաջ նորա։ Յայնժամ տեսսեալ ուղտապանացն զառեւծն, զարհուրեալ փախստական եղեն ի նմանէ։ Եւ առեալ բերանաւն զպախցաց³ իշոյն⁴ եւ բերեալ ի վանսն, հանդերձ երիւք ուղտովքն⁵, նոյն բարձեալ ցորենովն, յոյժ ուրախութեամբ կացուցեալ առաջի ծերոյն։ Իբրեւ ետես ծերն

¹ Թ. 213 կամաւն Ըստու ծոյ։

² Զեռ. իշուն։

³ Թ. 213 բերանովն զպահուցս իշոյն։

⁴ Զեռ. իշուն։

⁵ Զեռ. երեք ուղովովն։

յոյժ զղջացաւ, թէ ի զուր դատապարտեցաք զառեւծն. եւ եղեալ անուն առեւծուն Յորդանէ^{5:}

Եւ յայնմ հետէ յոր վայր առաքէին զուղտսն ի պէտս վանիցն, զհետ նոցա երթայր առեւծն, եւ սպասաւորէր հանդերձ երկիւղիւն եղեւ գնալ առեւծուն զհետ ուղտուցն հեռաւոր ճանապարհ. եհաս վախճան սուրբ ծերոյն Երասիմոսի, եւ ոչ հանդիպեալ առեւծուն յանապատն։ Եւ յետ սակաւ աւուրց եկեալ խընդրէր զծերն. եւ ընթացեալ աշակերտ ծերոյն ընդ առաջ նորա եւ ասէ. Յորդանէ^{6:}, եթող զմեզ որբ հայրն մեր եւ փոխեցաւ առ Տէր։ Եւ բերեալ կերակուր ետ առաջի նորա զի կերիցէ եւ նա ոչ եկեր. այլ յարուցեալ շրջէր եւ խնդրէր զծերն. եւ իբրեւ ոչ գտանէր, զաղակ բարձեալ գոչէր ձայնիւ մեծաւ եւ ողբայր դառնապէս. մինչեւ զամենեսեան յարտասուս շարժէր։ Յայն հայեցեալ աշակերտի ծերոյն կոչեաց զառեւծն եւ ասէ. Եկ զի երթեալ ցուցից քեզ զգերեզման ծերոյն։ Եւ յուղի անկեալ երթայր զկնի աշակերտին։ Եւ վասն զի հեռագոյն էր գերեզման ծերոյն ի վանիցն իբրեւ կէս մղոնաւ. եւ յորժամ եկին ի գերեզմանն, ասէ ցառեւծն։ Ահա գերեզման ծերոյն։ Եւ նորա եղեալ զծունգսն իւր ի գետինն խոնարհեցուցեալ զգլուխն իւր ի վերայ գերեզմանին լայր դառնապէս. եւ անկեալ ի գետինն թաւալէր եւ գոչէր արտասուելով եւ կոծէր չարաչար։ Եւ

¹ Թ. 213 Յորդանէս։

² Թ. 213. Յորդանէն։

այնքան հարեալ զգլուխն զգետնի, եւ մագլաւն զկուրծսն մինչ առ ժամայն անկեալ մեռանէր: Եւ տեսողացն հիացեալ աւրհնութիւն եւ փառս մատուցանէին ամենասուրբ Երրորդութեանն որ այնպէս զփառաւորիչս իւր փառաւորէ:

Արդ կացեալ առեւծուն ի սպասաւորութեան սրբոյն երիս ամս¹ յառաջ քան զգտանել իշոյն եւ հինգ ամս² յետոյ, եւ մի ամն անձամբն բերեալ զջուր վանիցն:

Այս ամենայն եղեւ ոչ զի հոգի ունելով առեւծուն կամ բան, այլ աստուածային զաւրութիւնն այնպիսի սքանչելիս երեւեցուցանէ. Եւ յայտ առնէ թէ զիարդ նախաստեղծին Աղամայ հնազանդ էին գազանք վայրենիք յառաջ քան զպատուիրանազանցութիւնն, զմերկանալն յաստուածային փառացն եւ աւտարանալն ի դրախտին պահպանութենէ: Եւ դարձեալ ցուցանէ թէ որ կայ եւ մնայ ի հրամանին Աստուծոյ, մեծի փառաց եւ պատուոյ արժանի լինի ի հանդերձեալ ատենին:

¹ Զեռ. Գ ամբ:

² Զեռ. Ե ամբ:

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՒՑ

Ե.	<i>Սերիոս Եպիսկոպոս Բագրատունեաց . . .</i>	<i>1—102</i>
	Սերիոսի Պատմութեան ձեռագիրները	4—15
	Տպագրութիւններ	15—17
	Պատմութեան խորագիրը	17—25
	Պատմութեան բաժանումը	25—36
	Բովանդակութիւնը	36—45
	Պատմութիւն ի Հերակղ	45—60
	Աղբիւրներ	60—74
	Նախերգանքի սկզբնաւորութիւնը կա-	
	րօտ է սրբագրութեան	74—79
	Սերիոս, Խորենացի եւ Մարաբայ մա-	
	տեանը	79—102
Զ.	<i>Երգ տոփանացն Տիրիթայ . . . . .</i>	<i>103—135</i>
	Մնացորդներ անգիր շրջանէն	105—106
	Դ. դարէն անգիր զրոյցներ . “Երգք վի-	
	պասանաց,”	106—109
	“Երգ տոփանացն Տիրիթայ,, պահուած	
	Փաւստոսի քով. անոր բովանդակու-	
	թիւնը, լեզուն չափական նկարագիրը	109—122
	Բնագիրը	123—135
Է.	<i>Փաւստոս Բիւզանդի աղբիւրներէն . . .</i>	<i>137—146</i>
	Աքանչելիք զոր եցոյց Աստուած ի ձեռն	
	սրբոյն Երասիմոսի	142—146

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԵՐԸ

ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՄԲ

1. Տիմոթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ. 1909:
2. Զաքարիա Եպիսկոպոս Գնունեաց եւ իւր տաղերը. 1909:
3. Կիւրիոն Խաթողիկոս Վրաց. Պատմութիւն հայ-վրական յարաբերութեանց է. դարու մէջ. (քառասնամեայ շրջան Հայոց եկեղեցական պատմութենէն. 574—610). 1910:
4. Յովսաթան Նաղաշ եւ Նաղաշ Յովսաթանեանք եւ իրենց բանաստեղծական եւ նկարչական աշխատութիւնք. 1911:
5. Յովհաննէս Կաթողիկոս Օճնեցւոյ նորագիւտ գրուածք մը Բանին մարմնաւորութեան վրայ. 1911 (արտատպ. “Յուշարձան,,է”):
6. Ակնարկ մը Վիեննական Միսիթարեան Միաբանութեան գրական գործունէութեան վրայ. 1912:

7. Նիւթեր հայ վկայաբանութեան պատմութեան համար (1. Վարք Ս. Արերկիոսի: — 2. Պատմութիւն Ս. Դիոնիսիոսի Արիսպազացւոյ: — 3. Վկայաբանական հաստակութորներ. քննութիւն եւ բնագիր). 1914:
  8. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ. 1920:
  9. Հինգ պանդուխոտ տաղասացներ (1. Վլթանէս եպ. Սոնկեցի: — 2. Մինսս դպիր Թոխաթեցի: — 3. Ստեփանոս երէց Թոխաթեցի: — 4. Յակոբ եպ. Թոխաթեցի: — 5. Ղազար եպ. Թոխաթեցի). 1921:
  10. Քանի՞ տեսակ թուական ծանօթ էր Հայոց. Կ. Պոլիս 1922 (արտատապ. Թէոդիկի 1923ի “Ամէնուն Օրացոյց,,էն”):
  11. Ս. Եփրեմի Ասորւոյ Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց. բնագիր. 1921:
  12. Մատենագրական հետազոտութիւններ. Ա. 1922:
  13. Մատենագրական հետազոտութիւններ. Բ. 1924:
-

Thalia h. p. 2.
